

Glava VIII

PRODOR 2. PROLETERSKE I 5. UDARNE DIVIZIJE U SRBIJU (14. 3—21. 4. 1944)

1. OPŠTA SITUACIJA U SRBIJI I ZADATAK 2. I 5. DIVIZIJE

Svojim jesenjim i zimskim operacijama protiv jedinica NOVJ u centralnom dijelu zemlje Nijemci su samo privremeno odgodili ostvarenje plana Vrhovnog štaba o postepenom prenošenju težišta dejstva NOVJ u Srbiju. Već u januaru 1944. Vrhovni štab je otpočeo sa neposrednim pripremama za prodor krupnijih naših snaga u Srbiju. Krajem januara 1944. odlukom Vrhovnog štaba u sastav udarne grupe za prodor u Srbiju iz jugoistočnog dijela Bosne i Sandžaka ušle su 2. proleterska i 5. udarna divizija. Zadatak te udarne grupe bio je da izvrši prodor u Toplicu i Jablanicu, tada najjače žarište NOB-a u Srbiji, sa ciljem da tamo ojača naše snage, da pomogne u formiranju novih jedinica i u proširivanju slobodne teritorije. Druga udarna grupa, sastava 16. i 17. udarna divizija, trebalo je da iz istočne Bosne forsira Drinu i da u zapadnoj Srbiji stvori jaku osnovicu, sa koje bi kasnije dejstvovala prema Sumadiji i povezala se sa tamošnjim partizanskim jedinicama.

Početak 1944. godine, u vrijeme priprema naše Udarne grupe za prodor u Toplicu i Jablanicu, narodnooslobodilački pokret u Srbiji bio je i dalje u poletu. Najbrojnije i najjače njegove snage dejstvovala su u Toplici i Jablanici i na području Crne TraVe i Vranja. Početkom 1944. u Toplici i Jablanici operisale su 2, 3. i 4. južnomoravska brigada, 1. južnomoravski, Jastrebački, Rasinski i Zaječarski partizanski odred i Ozrenski partizanski bataljon. Na području Crne Trave i Vranja dejstvovala su 5. i 6. južnomoravska brigada i 2. južnomoravski i Kosovski partizanski odred. Ove snage napadale su neprijateljska uporišta i transporte na komunikacijama u dolini Južne Morave i vezale za sebe brojne njemačke, bugarske i četničke snage, dijelove Srpske državne straže i Srpskog dobrovoljačkog korpusa. U požarevačkom okrugu borile su se manje partizanske čete, a na desnoj obali r. Nišave, na prostoru Temske, jedna četa. Od Zaječarskog partizanskog odreda i Ozrenskog bataljona formirana je 11. marta Ozrenska brigada, koja je 20. marta prešla u istočnu Srbiju. U Šumadiji su dejstvovali Sumadijski i Kosmajski partizanski odred. Od ovih odreda će u aprilu 1944. biti formirana 2. šuma-

dijnska brigada. U zapadnoj Srbiji i dalje je situacija bila nepovoljna za narodnooslobodilački pokret.¹⁾

Poslije sve većih poraza na sovjetsko-njemačkom frontu i kapitulacijom Italije, za Nijemce je još više porastao strategijski značaj Srbije, prvenstveno zbog komunikacijskih veza sa savezničkom Bugarskom i njihovim snagama u Grčkoj i Albaniji. Njemački komandant za Srbiju, general Hans Felber, u izvještaju Vrhovnoj komandi njemačkog Rajha pisao je 20. marta 1944. »da je Srbija ključ za gospodarenje cjelokupnim Balkanom«.²⁾ Međutim, njihovu stabilnost u Srbiji, a samim tim i na Balkanu, sve su više ugrožavale snage NOVJ.

Da bi spriječila dalji rast narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji i prodor jedinica NOVJ iz istočne Bosne, Sandžaka i Crne Gore u Srbiju, njemačka komanda za Jugoistok, pored svojih snaga, angažovala je sve bugarske okupatorske trupe, Nedićev Srpski dobrovoljački korpus, Srpsku državnu stražu i Ruski zaštitni korpus. U to vrijeme Njemačka je promijenila stav prema četnicima D. Mihailovića: obustavila je akciju za razoružanje četničkih formacija koju je pvela uoči kapitulacije Italije, računajući s mogućnosti anglo-američke invazije Balkana i sa aktiviranjem četnika na strani saveznika, i odobrila komandama svojih jedinica da sarađuju s četničkim štabovima u borbi protiv NOVJ i da ih snabdijevaju oružjem, municijom i hranom. Tada je njemačka okupaciona uprava odobrila Nediću da ojača svoje snage — od pet bataljona, na pet pukova.

Zabrinuto pobjedama NOP-a koje su bile izražene odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a, četničko vodstvo održalo je u s. Ba kod Valjeva od 25. do 28. januara 1944. svoj kongres, koji je ustao protiv odluka AVNOJ-a i donio rezoluciju o zadacima u daljoj borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta.

Početkom 1944. jačina i raspored neprijateljskih snaga u Srbiji bio je slijedeći:

Njemačke: 5. policijski motorizovani puk na prostoriji Sjenica—Duga Poljana—Novi Pazar; tri dobrovoljačka puka »Srbija«, prvi u Leskovcu, Nišu, Boru i Zaječaru, drugi u Beogradu, Požarevcu i Valjevu, treći u Kraljevu; legija »Krempler«: tri bataljona albanskih regularnih trupa i muslimanska fašistička milicija (ukupno oko 4.000 ljudi) na prostoru Sjenica—Brodarevo; 2. puk »Brandenburg« u rejonu Priboja i Prijepolja; 696. motorizovani bataljon poljske žandarmerije u rejonu Užica i Sapca; 5. puk za osiguranje željeznica duž glavnih željezničkih pruga; 500. padobransko-lovački bataljon u Kraljevu; zatim, nekoliko landes-

1) Petar Višnjić, »Prodor 2. i 5. divizije u Srbiju«, Vojnoizdavački zavod. Beograd, 1969, str. 21—23, (ubuduće: P. Višnjić, n. d., str. ...).

2) Izvještaj vojnoupravnog komandanta Jugoistoka H. Felbera za mart 1944, A-VII k. 28, reg. br. 22/1.

Vojnoupravni komandant Jugoistoka general pješadije Hans Felber, čiji se štab nalazio u Beogradu, bio je ujedno komandant Srbije. Njemu su bile potčinjene sve njemačke i bugarske okupacione jedinice u Srbiji. H. Felber bio je u taktičkom pogledu potčinjen Vrhovnom komandantu Jugoistoka, feldmaršalu fon Vajksu, i to samo u odnosu na Srbiju. Štab fon Vajksa, to jest Štab grupe armija »F«, nalazio se takođe u Beogradu (ORNJ 1/533).

U daljem tekstu označavaću Hansa Felbera samo u funkciji njemačkog komandanta za Srbiju.

šicen-bataljona (teritorijalni bataljoni, jačine do 400 vojnika, za obezbjeđenje sistema okupatorske vlasti), stražarske čete i druge njemačke jedinice za koje nema podataka. Nema podataka ni o brojnom stanju i naoružanju navedenih njemačkih jedinica.

Bugarske: 1. okupacioni korpus sastava četiri divizije: 22. pješadijska divizija u Nišu, Pirotu, Zaječaru i Beloj Palanci; 24. pješadijska divizija — u Užicu, Požezi, Čačku i Kraljevu; 25. pješadijska divizija — u Požarevcu, Petrovcu na Mlavi, Paraćinu i Stalaču, i 27. pješadijska divizija — u Kuršumliji, Prokuplju, Lebanu i Leskovcu. Zatim, dijelovi 1. armije, jačine oko jedne divizije, i glavnina 29. pješadijske divizije 5. armije, sa štabom divizije u Vranju.

Kvislinške: Ruski zaštitni korpus (pet pukova) formiran od ruskih emigranata: 1. puk u Loznici i Krupnju (na obezbjeđenju rudnika anti-mona), dvije čete ovoga puka na Kopaoniku; 2. puk u Kraljevu; nepotpuni 4. puk i rezervni bataljon u Beogradu; ne zna se za raspored jedinica ostalih pukova, osim za jedan njihov bataljon koji je bio posada u bunkerima za čuvanje željezničke grupe u rejonu Ušća na Ibru, što Ukazuje na mogućnost da su i drugi njihovi bataljoni bili raspoređeni za čuvanje komunikacija u dolini Ibra i Južne Morave;

Srpski dobrovoljački korpus (SDK) od pet pukova, jačine 8.000—9.000 vojnika sa rasporedom u Priboju, Valjevu, Smederevu, Kragujevcu i Nišu i Srpska državna straža, jačine preko 18.000 ljudi — u oblasnim, okružnim i sreskim mjestima i na granicama Srbije;

Četnici Draže Mihailovića imali su u to vrijeme u Srbiji trideset korpusa različite jačine — od 500 do 2.000 ljudi. U *zapadnoj Srbiji* bilo ih je sedam: Cerski, Valjevski, Zlatiborski, Požeški, Javorski, i 1. i 2. ravnogorski korpus; u *Sumadiji* — deset: 1. i 2. šumadijski, Rudnički, Oplenački, Kosmajski, Kolubarski, Avalski, Resavski, Varvarinski i Ivankovački korpus; u *južnoj Srbiji* — sedam: Rasinski, Toplički, Južnomoravski, Vlasinski, Jablanički, Nišavski i Čegarski korpus; u *istočnoj Srbiji* — šest: Smederevski, Mlavski, Krajinski, Timočki, Knjaževački i Deligradski korpus.

U isto vrijeme u Sandžaku su se nalazili 1. i 2. mileševski i dijelovi Drimskog korpusa, a na Kosovu i Metohiji 1. i 2. kosovski korpus.³¹

Svaki četnički korpus je imao 2—5 brigada. Korpusi su imali svoju teritoriju koja se načelno poklapala sa vojnim okruzima u Kraljevini Jugoslaviji, a brigada je obično obuhvatala teritoriju ranijeg sreza. Korpusi isu imali svoj aktivni sastav, koji je sačinjavao rukovodeći kadar i jedan dio stalnih vojnika — četnika. Drugi dio sačinjavali su vojni obveznici sa teritorije korpusne oblasti. Ovaj drugi dio — vojni obveznici, u ogromnoj većini nisu stupali u četničke jedinice po svojoj volji, iz političkog ubjeđenja, nego su ih komandanti četničkih brigada unosili u svoje spiskove, o tome ih zatim obavještavali i prilikom Izvođenja akcija protiv jedinica NOVJ prisilno ih mobilisali. Na taj način, po sstemu prinudne mobilizacije, stvorene su, prividno, mnogobrojne četničke jedinice.

3) P. Višnjić, n. d., str. 27—30.

Odluku o formiranju udarne grupe od 2. proleterske i 5. udarne divizije Vrhovni štab je saopštio 30. januara 1944. Stabu 5. divizije i pod njegovu komandu privremeno stavio 2. proletersku diviziju. Depešu Vrhovnog štaba sa istim sadržajem dobio je istog dana i Stab 2. korpusa.⁴⁾

Vrhovni štab je preduzeo mjere da se obe divizije što bolje pripreme i osiposobe za prodor u Srbiju. One su se podjednako odnosile na obe divizije, a ja ću ovdje da iznesem sve ono što se odnosilo na 5. diviziju i na njen štab.

Vrhovni štab je najprije preduzeo da se zbrinu teški ranjenici. On je 14. januara 1944. naredio Štabu 2. korpusa da od 5. divizije primi i obezbijedi sve teške ranjenike, a istog dana poslao je takvo naređenje i Stabu 3. korpusa, koje se odnosilo na teške ranjenike kod 4. krajiške brigade. Vrhovni štab se, zatim, nekoliko puta interesovao kod Štaba 2. korpusa o prijemu ranjenika i o njihovom upućivanju na liječenje u Italiju.⁵⁾ Prvu grupu od 15 teških ranjenika, sa pratnjom, Stab divizije uputio je 2. korpusu 6. februara 1944, preko Durmitorskog partizanskog odreda, a drugu grupu od 18 teških ranjenika i 6 bolesnika, sa 4 bolničarke, uputio je 1. marta 1944. u pratnji jedne čete.

Čim je 5. divizija zauzela Foču i Kalinovik, Vrhovni štab je naredio Stabu divizije da se jedinice što bolje odmore. S tim ciljem naredio je Stabu 3. korpusa da u sastav divizije što prije uputi 4. krajišku brigadu, a zajedno sa njom 1. južnomoravsku brigadu u sastav 2. proleterske divizije. Ova naredba Vrhovnog štaba omogućila je da se u diviziji sprovede korisna zdravstvena akcija i organizuje živ vojno-politički rad.

Zatim je 24. januara uslijedilo naređenje Vrhovnog štaba Stabu 5. divizije da nađe pogodno mjesto za spuštanje iz aviona ratnog materijala od zapadnih saveznika. Kako smo bili sigurni da diviziji predstoji put za Srbiju, razmotrili smo što bi joj za taj put bilo najpotrebnije, pa da to i tražimo. U neprijateljskoj ofanzivi jedinice su potrošile veliku količinu municije, zatim lijekova i sanitetskog materijala, a u blizini rasporeda divizije nije bilo takvih objekata za napad, iz kojih bi se moglo zapljeniti nešto više ovih sredstava. Drugo, iskustvo iz borbi oko većih rijeka pokazalo je da su čamci nezamjenjivo sredstvo za njihovo savlađivanje, utoliko značajnije što naši borci, u najvećem broju, nisu znali da plivaju i za njih je svaka, pa i manja, rijeka bila gotovo nesavladiva prirodna prepreka. I najzad, eksploziv je predstavljao efikasno sredstvo da se neprijatelju spriječi dovlačenje pojačanja na mjesto borbe, osobito tenkova i oklopnih vozova, kao i drugih brzopokretnih jedinica. Prema izloženom, mi smo u Stabu divizije sačinili redosled i vrstu vojne opreme koju bi saveznici trebalo da nam pošalju. Taj redosled je bio ovakav: sanitetski materijal, gumeni čamci, eksplozivna sredstva i, najzad, municija 7,9 mm (za puške, puškomitraljeze i mitraljeze). Ni u jednoj depeši koju smo poslali Vrhovnom štabu nismo tražili da nam saveznici pošalju hranu, odjeću i obuću, iako smo i sa tim slabo stajali, niti bilo koju drugu ratnu spremu, iako bi nam, recimo, i ručne bombe takođe dobro došle. Nismo mijenjali redosled i vrstu tražene ratne opreme ni onda kada nam je saopšteno da obe divizije idu u Srbiju

4) A-VII, k. 394, F. 2, reg. br. 4.

5) Isto i A-VII, k. 408/A, 8/1, reg. br. 2.

i kada nam je rečeno da naš štab privremeno prima komandu i nad 2. proleterskom divizijom. Smatrali smo da su gumeni čamci i eksploziv upravo ona borbena sredstva koja bi nam, na našem putu do Toplice, umnogome olakšala savlađivanje ozbiljnih vodenih prepreka — Lima i Ibra, rijeka koje u svojim srednjim tokovima nemaju gazova u vrijeme topljenja snijega i proljetnih kiša.

Za spuštanje materijala izabrali smo selo Čelebić (25 km jugoistočno od Foče), u čijoj se okolini nalazilo dosta pogodnog otkrivenog terena. Cim smo, krajem januara, dobili od Vrhovnog štaba ugovorene znake za vezu sa savezničkim avinima, uputili smo na Čelebić naše dvije čete, sa Jožom Defrančeskim, pomoćnikom načelnika obavještajnog centra divizije. Na Čelebiću je bio visok snijeg, ali su za vrijeme vedrih noći ugovoreni znaci pomoću vatara bili veoma vidljivi. Međutim, saveznički avioni nisu se pojavljivali. Mi smo, pak, imali strpljena, pa smo ih stalno čekali, sve do pokreta za Srbiju. Čekali smo ih tačno mjesec i po dana i obavještavali Vrhovni štab da pomoć ne stiže. Kako je vrijeme odmicalo, molili smo Vrhovni štab da nam saveznici spuste *samo gumene čamce*. No, i pored ličnog zauzimanja vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita, saveznici nam ništa nisu poslali. Oni su se pred drugom Titom izgovarali lošim meteorološkim uslovima, što nije bilo tačno, jer je bilo dosta lijepih i vedrih noći i po nekoliko dana zaredom.

Mi smo se u Stabu 5. divizije nadali da će nas saveznici pomoći, pogotovo što su u to vrijeme slali pomoć i drugim našim jedinicama, pa i jedinicama 2. i 3. korpusa (u Crnoj Gori i u istočnoj Bosni). Međutim, u našem slučaju saveznici su zatajili. Bili smo na njih ogorčeni, jer smo očekivali njihovu pomoć kad nam je bila najpotrebnija.

Kada su 2. i 5. divizija krenule za Srbiju, Vrhovni komandant je depešom od 17. marta 1944. molio Georgi Dimitrova da nam Crvena armija pošalje pomoć. Pošto je naveo šta bi od ratnog materijala bilo potrebno, maršal Tito kaže:

»Po našem mišljenju Englezi sabotiraju i ne daju materijal ovim divizijama zbog toga što se one prebacuju u Srbiju i vode borbe ne samo protiv Nijemaca, već i protiv nedićevaca i Mihailovićevih četnika.

Za nas je ta pomoć od ogromnog značaja i veoma nam je potrebna zato što je situacija teška, a trebalo bi se probiti do teritorije Niša.«

A u depeši od 19. marta 1944. Tito saopštava G. Dimitrovu koordinate za mjesto spuštanja materijala (kod s. Brezovice, 32 km jugozapadno od Užica), signale i početak čekanja aviona (»od 20. marta, pa nadalje«).⁷⁾

Sovjetski avioni tada nisu stigli, možda i zbog ubrzanog pokreta divizija ka Ibru. Sovjetska dva aviona stići će u noći 16. aprila, kada stižu i dva engleska aviona, no o tome će kasnije biti riječi.

U očekivanju pomoći od saveznika, mi smo u Stabu 5. divizije ipak odlučili da u radionici koju smo formirali u Foči napravimo dva drvena čamca, nosivosti 6—8 ljudi, čije bismo elemente prenijeli konjima do Lima i sklopili ih pred forsiranje rijeke. Za izradu čamaca našli smo nekoliko

6) A- CK SKJ, Fond CK KPJ, inv. br. 18395.

7) Isto, inv. br. 1839.

majstora u gradu i nekoliko naših boraca — stolara, koji su zajedno sa Ratkom Martinovićem, načelnikom Štaba divizije, ovaj važan posao uspješno završili početkom marta. Prilikom forsiranja Lima, sredinom marta, ovi čamci bili su nam od velike koristi.⁸¹

Štab 5. divizije je početkom februara 1944. uspostavio vezu sa Štabom 2. proleterske divizije, obavijestio ga o naređenju Vrhovnog štaba da se 2. proleterska divizija privremeno nalazi pod njegovom komandom, saopštio neposredne zadatke obiju divizija i izvijestio ga o čekanju ratnog materijala za obe divizije.⁹¹

U toku februara, po naređenju Vrhovnog štaba, izvršene su promjene u sastavu 2. proleterske divizije: od 1. šumadijske i 1. južnomoravske brigade formirana je, 10. februara, 3. srpska udarna brigada, jačine oko 400 boraca; u sastav divizije 23. februara ušla je 4. proleterska (crnogorska) udarna brigada, jačine 1.500 boraca; 2. proleterska (srpska) udarna brigada imala je oko 500 boraca. Brojno stanje 2. proleterske divizije bilo je 2.500 boraca. Iz sastava divizije izašle su 2. dalmatinska i 3. sandžačka udarna brigada. Komandant divizije bio je Ljubo Vučković, politički komesar Milosav Milosavljević, načelnik štaba Savo Drljević.¹⁰¹

Poslije manjih popuna iz rejona Foče i Kalinovika 5. divizija imala je nešto ispod 3.000 boraca.

Sa divizijom krenuće u Srbiju Blagoje Nešković Mihailo, sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, Moma Marković, politički komesar, i Sveta Popović Milić, član Glavnog štaba NOV i PO Srbije.

Na sastancima štabova 2. i 5. divizije, koji su održani u drugoj polovini februara u vezi sa našim pripremama za pokret, izraženo je veliko zadovoljstvo što su naše dvije divizije dobile zadatak da idu u Srbiju. Bili smo uvjereni da ćemo postavljeni zadatak uspješno izvršiti, jer smo imali dvije dobre divizije sa iskusnim i borbenim starješinskim i boračkim sastavom i dobrim pješadijskim naoružanjem. Ako dobijemo borbena sredstva što smo ih tražili od saveznika, naš put do Toplice biće preden sigurnije.

Svima nama bila je želja da što prije krenemo u Srbiju, ali trebalo je strpljivo čekati obećani materijal. Osim toga, trebalo je da sačekamo delegata Vrhovnog štaba Pavia Ilića Veljka i grupu drugova koje je Vrhovni štab slao na raspored u Srbiju. Sa ovom grupom krenuo je i predstavnik Sovjetske vojne misije pri Vrhovnom štabu major Kovaljenko. O tome nas je Vrhovni štab obavijestio radio-depešom 25. februara:

8) Prenošenje čamaca, odnosno njihovih elemenata, konjima od Foče do mjesta forsiranja Lima, na putu dugačkom oko 70 km, nije bilo lak posao: zbog dužine bočnih elemenata tovari su bili nezgodni, naročito u prolazu kroz šumu i niz strmine. Morali smo dobro paziti na svakog konja, a naročito da se usput ne izgubi sitniji element, jer bi i ostali dijelovi čamca tada bili neupotrebljivi. Iz Foče smo ponijeli čelično uže i koturaču za pravljenje »broda« (kerepa).

9) Zbornik IV/21, 160.

10) Komandant 3. srpske brigade bio je Radivoje Jovanović Bradonja, politički komesar Savo Radojčić Feda; komandant 2. proleterske brigade bio je Sredoje Urošević, politički komesar Milivoje Radovanović; komandant 4. proleterske brigade bio je Savo Burić, politički komesar Vojin Nikolić.

»Za Moraču i Mihaila. Kod vas će stići delegat Vrhovnog štaba general-major Pavle Ilić sa grupom drugova koji će svi skupa sa vama krenuti dalje. Sa njima će doći jedan član Sovjetske vojne misije pri V. S. Prema tome 2. i 5. divizija moraju sačekati dok oni stignu .. ,«(n)

Pored toga, Vrhovni štab je sugerirao da obe divizije krenu u Srbiju kada budu povoljniji meteorološki uslovi i kada snijeg bar malo okopni. Zima 1943/44. godine bila je izuzetno bogata snijegom, koji je obilato padao u februaru i martu.

Međutim, drugovima iz srpskog rukovodstva — Blagoju Neškoviću Mihailu i Momi Markoviću žurilo se u Srbiju, jer su poodavno iz nje cdsutni, a čekao ih je veliki posao u radu na daljoj mobilizaciji ljudstva i stvaranju novih jedinica NOVJ. U razgovorima sa Štabom 5. divizije oni su insistirali da sa njima u Toplicu odmah krene 2. proleterska divizija, a 5. divizija da sačeka savezničku pomoć i delegaciju iz Vrhovnog štaba. Mi smo uvažavali njihovu, sasvim opravdanu žurbu, ali je za takvo rješenje trebalo tražiti saglasnost Vrhovnog štaba. Na kraju je Vrhovni štab početkom marta odobrio da 2. proleterska divizija krene preko Lima i da obezbijedi mostobran, a 5. divizija da ostane na svojoj prostorijski sa prvobitnim zadatkom.

Pojavom 2. proleterske divizije na Limu mogla se prema njoj očekivati intervencija neprijateljskih snaga iz Pljevalja, Prijepolja i Priboja, zatim i od Dobruna i Bijelog Brda. Da se, možda, ne bismo dva puta borili za prelaz Lima, Štab 5. divizije predložio je Vrhovnom štabu da i 5. divizija krene preko Lima odmah iza 2. proleterske divizije i da na njegovoj desnoj obali sačeka dolazak Pavla Ilića Veljka i drugova. Vrhovni štab je 8. marta usvojio ovaj prijedlog.¹²

Peta divizija ostala je na prostorijski Kalinovik—Foča—Goražde do 11. marta. Nju su u vremenu od 8. do 11. marta smjenjivale jedinice 27. divizije, čiji je štab stigao u Foču 11. marta.¹³ Ponovo smo sa Perom Kosorićem, Rudijem Petovarom i ostalim drugovima iz Štaba ove istočnobosanske divizije. Oni su nam donijeli poštu iz Bosanske krajine, koja je do njih stigla preko Štaba 3. korpusa. Primili smo listove »Oslobođenje«, »Front slobode« i »Mladi borac« i nekoliko porodičnih pisama.

Upoznali smo drugove sa osnovnim karakteristikama dosadašnjeg našeg operativnog područja, istakli početak osipanja četničkih i milicijskih jedinica i postepeno, ali značajno, približavanje ljudi ovog područja našoj borbi.

Sa 27. divizijom ostaju sve jedinice italijanske partizanske divizije »Garibaldi«.

Zamolili smo Peru Kosorića da nam radio-vezom javi kada do njih stigne Pavle Ilić.

11) Zbornik 11/12, 94. Pavle Ilić Veljko je sa grupom rukovodilaca d predstavnikom Sovjetske vojne misije majorom Kovaljenkom 29. februara krenuo je Drvara ka Udarnoj grupi 2. i 5. divizije. Sa njima je pošao i Sterja Atanasov Viktor, član CK KP Bugarske, koji je preko naših jedinica trebalo da stigne u svoju zemlju. Kako nismo uspjeli stići do Toplice, S. A. Viktor će se stalno nalaziti sa nama za sve vrijeme borbi 2. i 5. divizije u Srbiji.

12) Operacijski dnevnik 5. divizije, Zbornik IV/23. 80.

13) Zbornik IV/23, 66.

T[oga dana sve jedinice 5. divizije bile su u pokretu prema Limu. **Od 9. marta 1.** krajiška brigada nalazila se u rejonu Čajniča. Kako je **radio**-stanica Štaba 2. proleTERSke divizije bila tada u kvaru, poslali smo Ratka Martinovića do 1. krajiške brigade da se poveže sa 2. divizijom i izvijesti nas o situaciji kod nje. Ratko nam je javio 11. marta da 2. divizija nije prešla rijeku.

2. BORBE 2. PROLETERSKE DIVIZIJE NA LIJEVOJ OBALI LIMA

Početak marta 1944. pred pokret 2. proleTERSke divizije ka Limu, u Pljevljima i Prijepolju nalazili su se njemački 2. puk »Brandenburg«, dijelovi muslimanske legije »Krempler« i mjesni četnici; u Priboju su bili 1. i 2. bataljon 5. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa, jurišna četnička brigada Pavia Durišića i četnička Pribojska brigada; desnu obalu od Uvea do ušća Lima kontrolisao je četnički Drinski korpus.¹⁴⁾ Ove neprijateljske snage imale su zadatak da 2. i 5. diviziji spriječe prelaz Lima. Stab 2. proleTERSke divizije znao je za dobar dio ovih neprijateljskih jedinica. U to vrijeme 2. proleTERSka divizija nalazila se na prostoru sjeverno i sjeverozapadno od Pljevalja, prema Rudom i Čajniču. Petog marta, kada je trebalo da njene jedinice krenu prema Limu, neprijatelj iz Pljevalja, jačine oko 500 vojnika, napao je 2. proleTERSku brigadu na pravcu Pljevalja—Čajniče. U oštroj borbi kod s. Krče i na Gradinici, neprijatelj je, uz gubitke od oko 30 izbačenih iz stroja, odbačen u Pljevalja. Brigada je imala jednog poginulog i tri ranjena. Istog dana druga neprijateljska jedinica napala je 4. proleTERSku brigadu na pravcu prema Rudom, kod s. Dobre Vode i s. Glavice. Neprijatelja su dočekala dva bataljona brigade i povratila ga u Pljevalja. Neprijatelj je imao oko 25 mrtvih, a naši bataljoni 3 mrtva i 3 ranjena.

Šestog marta 2. proleTERSka brigada izvršila je pokret ka Rudom s ciljem da slijedeće noći pređe Lim preko oštećenog mosta. Ali, neprijatelj je prilaze mostu kontrolisao jakom sasređenom vatrom, a sa mosta poskidao daske i tako onemogućio prelaz rijeke. U ovoj borbi brigada je imala 2 mrtva i 6 ranjenih boraca.

Sedmog marta 2. proleTERSka brigada kod s. Ustibara gradila je splavove za prelaz rijeke, ali i drugi njen pokušaj prelaza, noću 7/8. marta, nije uspio: četnici su sa desne obale obasipali rijeku jakom vatrom, splavovi su građeni nestručno, na brzinu i od slabog materijala i nisu se mogli koristiti.

Slijedeća dva dana 2. proleTERSka brigada pravila je veći splav i male čamce, a Stab divizije zatražio je gumene čamce od Štaba 5. divizije; 4. proleTERSka brigada pomjerila je bataljone bliže Ustibaru, a 3. srpska brigada nalazila se u s. Zaborak. Međutim, neprijatelj nije mirovao: izjutra 8. marta krenuli su iz Priboja kolonama preko Bič-pl. ka s. Među-rečju i Ustibaru jedan bataljon 2. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa, četnička brigada Pavia Durišića, četnička Pljevaljska brigada, nešto Nijemaca i muslimanske legije — ukupno oko 1.500 vojnika. Cijeli dan sa ovim snagama vodila su borbu tri bataljona 4. proleTERSke brigade i povratili ih u Priboj. Neprijatelj je imao oko 37 mrtvih. Naši su bataljoni imali 9 mrtvih i 17 ranjenih.

14) P. Višnjić, n. d., str. 34.

Da bi pomogao 2. proleterskoj diviziji, Štab 2. korpusa je 7. marta naredio 37. sandžačkoj diviziji da sa juga vrši pritisak na Pljevlja i Prijepolje i na taj način veže neprijatelja za odbranu ovih garnizona. Razvučena na širokom frontu, od Berana (Ivangrada) do Pljevalja, i tek formirana (5. marta), 37. divizija objektivno nije mogla da efikasnije ispolji dejstvo prema naznačenim garnizonima.

U noći 9/10. marta 2. proleterska brigada ponovo je pokušala da kod Ustibara forsira Lim. Splavom i jednim malim čamcem prevezlo se na desnu obalu 26 boraca i starješina. Od jake neprijateljske vatre splav je pri povratku izgubljen, pa se pokušalo da se prebačeni borci vrte malim čamcem, ali je neprijateljskom vatrom potopljen i ovaj čamac. Prebačena grupa boraca probila se, zatim, preko Zlatibora u moravički srez, ali su ih tamo četnici gotovo sve pohvatali i poslije zvjerskog mučenja pobili.

Štab divizije je odustao od prelaza rijeke dok ne dobije gumene čamce od 5. divizije i dok se jedinice bolje ne pripreme za njen prelaz. Brigadama je naredeno da se pomjere na jugozapad, bliže komunikaciji Pljevlja—Čajniče. Pokret je trebalo izvršiti uveče 10. marta. Međutim, neprijatelj je toga dana ponovo krenuo u napad i to iz Priboja jednim bataljonom 2. puka »Brandenburg« i snagama koje su napadale 8. marta, a iz Pljevalja jednim bataljonom 2. puka »Brandenburg«. Poslije oštre borbe neprijatelj je, uz gubitke, zadržan na oba pravca, pa se povukao u Priboj, odnosno u Pljevlja. U ovoj borbi naše jedinice imale su 5 mrtvih i 17 ranjenih. Do 12. marta 2. proleterska divizija razmjestila se u sela od Sočica i Jakubovog Groba prema Pljevljima, do Banića i Zaborka, kontrolišući teren prema Limu.¹⁵¹

Iz izloženog se vidi da objektivne okolnosti nisu išle naruku 2. i 5. diviziji. Saveznici nisu poslali tražena ratna sredstva, a pred njihov pokret u Srbiju na Limu se ispriječio neprijatelj, koji se dosta efikasno i pravovremeno suprotstavio 2. proleterskoj diviziji u njenoj namjeri da forsira rijeku. Imali smo utisak da je neprijatelj otkrio naš plan. U stvari, tako je i bilo. Nijemci su dešifrovali depeše između Vrhovnog štaba, Štabova 2. i 3. korpusa i Udarne grupe divizija (Štaba 5. divizije) i tačno znali zadatak Udarne grupe u vrijeme njenog pokreta u Srbiju. Tako su saznali i za plan Vrhovnog štaba o pripremama druge udarne grupe divizija za njen prodor iz istočne Bosne u Srbiju. Potvrdu o dešifrovanju naših depeša nalazimo u nizu neprijateljskih dokumenata, a najrječitiji primjer su podaci iznijeti u mjesečnom izvještaju njemačkog komandanta za Srbiju generala Hansa Felbera, za period od 19. februara do 18. marta 1944, koji je uputio komandi suvozemne vojske njemačkog Rajha. Govoreći o situaciji kod naših snaga, on kaže:

»U situaciji je najvažnije da su Titove jedinice ugrozile zapadnu i jugozapadnu srpsku granicu. Druga i Peta crvena divizija, iza njih dijelovi 27. divizije, kao Moračina grupa, dobile su zadatak da prođu u Srbiju i da ovladaju područjem Toplice, koje je već duže vremena neprekidno pod komunističkom vlašću ...

Jače prikupljanje crvenih primijećeno je i u istočnoj Bosni duž Drine. Ovdje je obrazovana jedna pokretna udarna divizija

15) Operacijski dnevnik 2. proleterske divizije (A-VII, k. 735, reg. br. 2/2).

(17. divizija), koja je u formiranju u rejonu Vlasenice i koja je takođe, navodno, dobila zapovijest da umaršira u Srbiju.

Dalje navodi 16. i 36. diviziju i daje mišljenje da se i one mogu koristiti za prodor u Srbiju, pa nastavlja:

»Komunističke snage u južnoj Srbiji, u Toplici i Jablanici imaju zadatak da potpomognu kasnije nameravani prelaz 2. i 5. divizije preko Ibra, dok dijelovi 2. crvenog korpusa, koji se nalaze na prostoriji Berane—Kolašin, imaju da olakšaju ovaj pokret izvođenjem operacija prema sjeveru i sjeveroistoku sa područja Brodarevo—Pljevlja.

Očigledna je namjera da se sa svim raspoloživim snagama izvjuje dosad neuspjio prodor u Srbiju.

U slučaju uspjeha, to ne bi samo značilo da isu ovladali izvjesnom teritorijom u Srbiji, nego bi prije svega bile ugrožene obe glavne saobraćajnice koje vode ka jugu ..«¹⁶

Dešifrovanjem naših radio-depeša, Nijemci su stekli izvanrednu prednost, jer su mogli da prate kretanje 2. i 5. divizije, da protiv njih pravovremeno koncentrišu isnage i da tim snagama postave određene, konkretne zadatke. Ova prednost nad našim snagama dolazila je do punog izražaja na ključnim tačkama u toku marša i borbi 2. i 5. divizije, kao što su bile: borba na Limu i Ibru, prelazi komunikacija u vrijeme pokreta divizija prema Užicu i Valjevu i pri povratku divizija na slobodnu teritoriju u Crnu Goru.

Kada ise ima u vidu da su Nijemci dešifrovali naše radip-depeše, onda će se objektivnije cijiniti naponi i teškoće koje je morala da savlada Udarna grupa divizija u toku dvomjesečnih borbi u Srbiji. Šifrantsko odjeljenje Vrhovnog štaba je tek sredinom maja 1944. otkrilo da neprijatelj sluša naše radio-stanice i dešifruje depeše.¹⁷ Posebno je na to upozorio Stab 3. korpusa, poslije neuspjeha 16. i 17. divizije da izvrše prodor u Srbiju zbog energične protivakcije Nijemaca.¹⁸

3. FORSIRANJE LIMA

Stab 5. divizije stigao je u Čajniče 13. marta. Pošto se detaljnije upoznao sa situacijom kod 2. proleterske divizije, odlučio je da 5. divizija odmah krene ka Limu i forsira ga kod s. Setihova (13 km sjeverozapadno od Rudog), s tim da svoje prve prebačene bataljone uputi u s. Ravance kako bi se našli za leđima neprijatelja u Rudom, primorali ga da napusti Rudo i na taj način obezbijedili jedinicama 2. proleterske divizije prelaz Lima preko oštećenog mosta u Rudom.

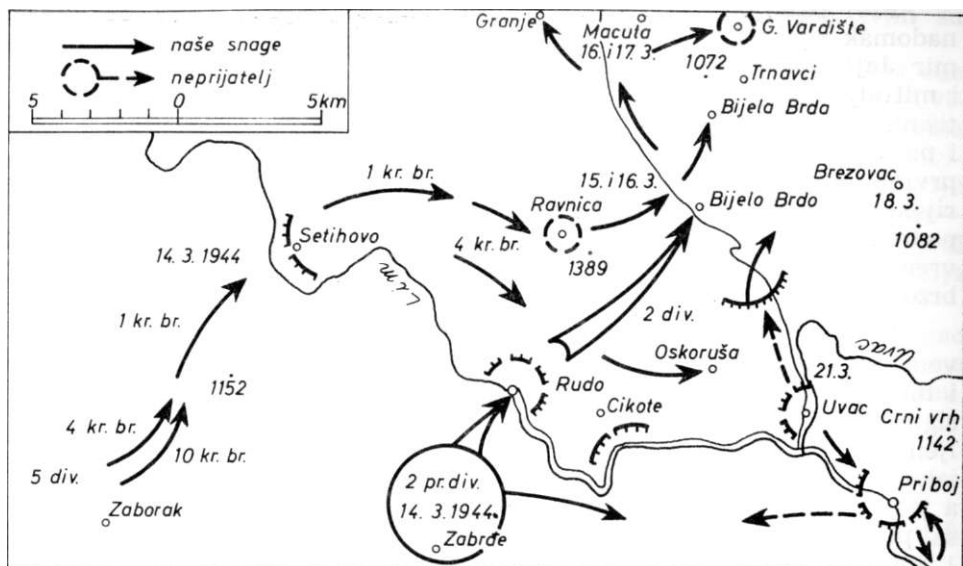
Više faktora navelo nas je na takvu odluku. Činjenica je da je opisanim borbama 2. proleterske divizije bila otkrivena naša namjera da pređeno rijeku, pa smo pretpostavljali da će neprijatelj biti na oprezu, da će pojačati odbranu rijeke na mjestima najpogodnijim za forsiranje,

16) A-VII, k. 28, reg. br. 22/1.

17) Vrhovni štab je 14. maja 1944. poslao svim štabovima slijedeće upozorenje: »Sve naše šifre slabe su i nesigurne. Stvaramo pomoću specijalista nove. Doći će kod vas instruktor.

Nemojte davati vojne tajne sa dosadašnjom šifrom. Nekako u zavijenoj formi za sada saopštavajte važnije stvari« (A-VII, k. 408/A, F. 8/1, reg. br. 2/124).

18) Isto, reg. br. 125.

Forsiranje Lima kod Setihova i borbe 2. i 5. divizije na mostobranu (od 14. do 21. 3. 1944)

a da će manje pažnje posvetiti rejonu koji smo izabrali za forsiranje, jer do sada nije korišćen, a prilazi su mu teški; s obzirom na to da raspolažemo skromnim plovnim sredstvima (tri gumena i dva drvena čamca, nosivosti do 25 boraca, i čelično uže sa koturačom), trebalo je rijeci prići u najvećoj mogućoj tajnosti, što znači brzim maršem noću, i iz pokreta prebaciti na desnu obalu prve naše jedinice.

Da bismo što prije obavijestili Štab 2. proleterske divizije o ovoj odluci, uputili smo do njega Ljubu Đurića.¹⁹ Druga proleterska divizija trebalo je da se obezbijedi od Pljevalja i Priboja i da se orijentiše na prelaz rijeke preko porušenog mosta kod Rudog. Ujutro 14. marta stigao je odgovor od Štaba 2. proleterske divizije da se slaže sa našim planom, a istog dana u 14 časova sastali smo se u Zaborku sa Savom Drljevićem, načelnikom Štaba 2. proleterske divizije, i preaizirali zadatke divizija.

Peta divizija u zoru 14. marta krenula je iz šireg rejona Čajniča i Metaljke ka Setihovu, na čelu sa 1. krajiškom brigadom, čiji je zadatak bio da svojim prvim prebačenim jedinicama obezbijedi mostobran, a zatim da prva svoja dva bataljona uputi za Ravance, u obuhvat Rudog sa sjevera; 4. krajiška kreće za sela Cikote i Oskoruše, radi obezbjeđenja mostobrana od Priboja; 10. krajiška sa tri bataljona u zaštiti divizijske bolnice i težih dijelova divizije, i kao rezerva divizije prelazi rijeku iza 4. krajiške brigade.

19) Ljubodrag Đurić je po naređenju Vrhovnog štaba postavljen za pomoćnika načelnika Štaba 5. divizije. Na dužnost je stigao 1. marta 1944.

Prvi bataljon 1. krajiške brigade stigao je pred mrak 14. marta nadomak rijeke i osmatrpio rejon forsiranja. Zatim je komandant Ljubomir Jajčanin Bijeli odredio vatrene položaje odjeljenjima minobacača i mitraljeza — da podrže borbu boraca na desnoj obali. Ne narušavajući tišinu noći, otisnuo se na rijeku prvi talas od 20 dobrovoljaca, bombaša i puškomitraljezaca. Među njima se nalazio i komandant Bijeli. A među prvim veslačima bio je Ratko Martinović. Ubrzo su se na desnoj obali rijeke oglasile eksplozije bombi i vatra puškomitraljeza, a jedinice za podršku otvorile su vatru po vjerovatnim položajima branioca. U međuvremenu prevezle su se na desnu obalu i druge grupe boraca. Bio je brzo slomljen otpor bataljona četničke Dobrunske brigade, jačine 50 ljudi.

Prve noći prebacivanje boraca išlo je vrlo sporo: rijeka brza i izlivena na obe obale, veslači su se teško orijentisali u mrkloj, vjetrovitoj i hladnoj noći. Do jutra 15. marta prebacio se 1. bataljon i obezbijedio siguran mostobran. Ujutro je nađeno bolje mjesto za prevoz i napravljen je »brod« (kerep). Sada je prebacivanje boraca bilo mnogo brže, iako se do toga vremena jedan drveni čamac prevrnuo i odnijela ga voda, a jedan gumeni čamac probušio. U drvenom čamcu utopio se jedan borac sa puškomitraljezom. Do podne 15. marta prebačen je i 2. bataljon 1. krajiške brigade, te su se oba bataljona uputila za Ravance. Po podne su prebačena dva bataljona 4. krajiške brigade, koji su u 20 časova krenuli pravcem Rudo—Čikote—Oskoruše.

Bataljonima 1. krajiške brigade na putu za Ravance pružili su otpor četnici Srebreničke i Rogatičke brigade. Bataljoni su imali 3 ranjena. Pošto su 16. marta očistili Ravance, ova dva bataljona su u toku dana zauzeli Bijela Brda, taktički važnu tačku na putu Priboj—Dobrun, gdje su razbili manje neprijateljske jedinice. Bataljoni 4. krajiške brigade stigli su bez borbe do Oskoruša. Tako je bio obezbijeden solidan mostobran za prebacivanje preko mosta kod Rudog jedinica 2. proleterske divizije i težih dijelova 5. divizije.

Do pada mraka 16. marta prebačene su kod Setihova sve jedinice 1. i 4. krajiške brigade, Stab divizije i njegovi dijelovi. Konji i mazge preplivali su rijeku, a njihovi tovari prevoženi su čamcima. Divizijska bolnica i intendantura, bolnice 1. i 4. krajiške brigade upućene su, pod zaštitom 10. krajiške brigade, na Rudo. Stab 5. divizije stigao je u Rudo 16. marta u 9 časova.

Forsiranje Lima kod Setihova je potpuno uspelo. Izabrano je slabo mjesto u rasporedu neprijatelja, a pored toga postignuto je iznenađenje. Iako skromna, dobro iskorištena plovna sredstva »izvukla« su cijelu operaciju forsiranja Lima. Pokazala se tačnom narodna poslovice: »Bez alata nema zanata«.

Pisac ovih redova dugo je posmatrao poduhvat naših jedinica kod Setihova i još jedanput se uvjerio u visoki borbeni moral, odvažnost i disciplinu starješina i boraca naših brigada.

U dubini neprijateljskog rasporeda nije bilo sposobnih neprijateljskih snaga koje bi bile spremne da se upuste u odlučnije borbe. Zanimljivo je zapaziti da su na prostoru Uvea do ušća Lima u Drinu na desnoj

obali Lima i po dubini odbrane bile samo četničke jedinice. Njih su njihovi gospodari, Nijemci, dobro upregnuli u svoja kola.²⁰

Pošta je postavila daske na oštećeni most kod Rudog, 16. marta oko 17 časova počela je prelaziti Lim 3. srpska brigada 2. proleterske divizije. Odmah je upućena u rejon s. Budimlje da ojača 1. krajišku prema Dobrunu. Zatim je preko mosta prešla 4. proleterska brigada sa divizijskom bolnicom i intendanturom i nastavila pokret na prostoriju Budimlje—Bijela Brda. Na lijevoj obali Lima, u rejonu s. Požežmac—Batkovići, ostala je 2. proleterska brigada, sa zadatkom da obezbijedi rejon Rudog od eventualnog napada neprijatelja od Priboja i Pljevalja i da sačeka dolazak delegata Vrhovnog štaba.²¹

Izjutra 17. marta Pero Kosorić javio je depešom da je u Foču stigao Pavle Ilić sa grupom drugova iz Vrhovnog štaba, u pratnji bataljona 10. krajiške brigade. Sada se ne moramo duže zadržavati na mostobranu.

4. BORBE NA MOSTOBRANU

Da bi spriječile neposredno ugrožavanje mostobrana, jedinice 2. i 5. divizije izvele su noću 17/18. marta dva napada.

Prva krajiška brigada i jedan bataljon 3. srpske brigade napali su neprijatelja u Dobrunu (četa Nijemaca i četa Bugara) i Vardištu (bataljon Bugara i nešto Nijemaca). Položaje oko Dobruna i Vardišta držali su četnici. U žestokoj borbi naše jedinice su upale u Dobrun, a zauzele Vardište, izbacile iz stroja oko 60 neprijateljskih vojnika, zaplijenile 60 pušaka, 1 teški mitraljez i dosta municije, porušile su oko 1 km željezničke pruge, zapalile 10 kamiona sa municijom. Prva krajiška brigada imala je 2 mrtva i 3 ranjena borca.

Treća srpska brigada, bez bataljona, iste noći protjerala je četnike sa položaja kod s. Brezovac i sa Sanca i ovaj rejon zadržala u svojim rukama.

Ujutro 18. marta 1. krajiška brigada držala je položaje prema Dobrunu kod sela Zlatnik i Granje, a prema Vardištu i Mokroj Gori u selima Macuta i Trnavci. Jedan njen bataljon pošao je u Brezovac da tamo prihvati sovjetske avio-pošiljke traženog materijala koji smo očekivali. Četvrta krajiška brigada i dva bataljona 2. proleterske brigade napali su neprijatelja u Priboju. U gradu su bili 1. i 2. bataljon 5. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa (1.200—1.400 ljudi), četnička jurišna brigada Pavia Durišića (350 ljudi), četnička Pribojska brigada (200 ljudi), četnički Pribojski odred (120 ljudi) i mjesna muslimanska milicija (260 ljudi). U rejonu s. Banje nalazili su se četnička 1. mileševska i Novovaroška brigada i odred Nijemaca jačine 50 ljudi, sa dva topa 75 mm i 7 kamiona.

20) Zauzvrat Nijemci su već 21. marta, na osnovu postignutog sporazuma sa četnicima, ovima dostavili: Javorskom korpusu 10.500 kg kukuruza, 2. mileševskom korpusu 10.000 kg i Požeškom korpusu 5.000 kg; u rezervi — 1.500 kg. Primljeno je i raspoređeno četničkim jedinicama na pravcu dejstva 2. i 5. divizije 40.000 puščanih metaka i 450 mina za minobacač. U toku je bila isporuka tri vagona kukuruza (Petar Višnjjić, n. d., str. 58).

21) Operacijski dnevnic 2. proleterske i 5. udarne divizije.

Energičnim napadom bataljona 4. krajiške brigade na spoljnu odbranu grada sa sjeveroistoka, na pravcu Rabrenovo brdo—Ljuča—Crni vrh, i bataljona 2. proleterske sa zapada, na pravcu Bič-pl. — s. Crnuzi, neprijatelj je bio primoran da napusti odbranu drumskog mosta na r. Uvcu u istoimenom selu, poslije čega je nastalo panično povlačenje iz grada. Naše jedinice zauzele su grad 18. marta u 4 časa. Dva bataljona 4. krajiške brigade posjela su položaje od s. Kutlovca do Crnog vrha. Pokušaj neprijatelja da protivnapadom istog dana povrati Priboj nije uspio. Naše su ga jedinice izbacile i iz sela Banje i ponovo posjele liniju Kutlovac—Crni vrh, sa isturenim dijelovima kod manastira Banje i zaseoka Učljevice.

Nijemci su, međutim, organizovali novi napad na naše jedinice u Priboju. Oni su od Prijepolja prebacili jedan bataljon 2. puka »Brandenburg« i sa svim drugim jedinicama, uz podršku artiljerije i nekoliko tenkova, pošli u napad izjutra 19. marta. Poslije oštore borbe u Kutlovcu, na Crnom vrhu i Ljući, neprijatelj je oko 13 časova ušao u Priboj, a oko 15 časova ovladao Rabrenovim brdom i izbio na lijevu obalu Uvea. Glavnina 4. krajiške povukla se u Štrpce, dok je jedan njen bataljon ostao na položajima u s. Knegdnja i s. Uvac na desnoj obali Uvea.

U ovim borbama neprijatelj je imao dosta izbačenih iz stroja. Zarobljeno je 26 vojnika Nedićevog 5. puka SDK. Zaplijenjeno je 5 puškomitraljeza, 80 pušaka, 8.000 metaka, 200 mina za minobacače, 200 pari cipela, 50 pari odjeće i druge opreme. Četvrta krajiška brigada imala je 4 poginula i 18 ranjenih, od kojih 6 teže.

Od zarobljenih neprijateljskih vojnika i iz zaplijenjenih dokumenata saznali smo da su Nijemci, Nedić i četnici pripremali napad na slobodnu teritoriju u Sandžaku i Crnoj Gori. To je praćeno propagandom da će tu Nedić uspostaviti svoju kvislinšku vlast. Sa tim sadržajem našli smo kod zarobljenih Nedićevaca letke za Crnogorce.²²⁾

Devetnaestog marta dio snaga 2. i 5. divizije pomjerio se na istok, prema Zlatiboru. Tako je 3. srpska brigada stigla u s. Semegnjevo, 10. krajiška brigada u s. Ribnicu i 1. krajiška u sela G. Jablanicu i Draglicu. Jedan njen bataljon ostao je u Brezovcu radi čekanja sovjetskih aviona. Sve tri brigade u toku marša vodile su borbu protiv četničkog Zlatiborskog korpusa i bugarskih izviđačkih dijelova.

Po podne 20. marta stigao je u Štab 5. divizije Pavle Ilić sa grupom drugova, pa je tog dana završeno prebacivanje preko Lima svih jedinica obiju divizija: 2. proleterska brigada stigla je u rejon Bijelih Brda, a bataljon 10. krajiške brigade pošao je u njen sastav.

Sada više nismo morali zadržavati jedinice na limskom mostobranu. Ostala je još obaveza da u Brezovcu čekamo eventualni dolazak sovjetskih aviona sa pošiljkom ratnog materijala. Vrijeme je bilo loše, ali mi smo se nadali da će se poboljšati. Zato je Štab 5. divizije i 20. marta zadržao dio jedinica u zahvatu ceste Priboj—Dobrun, ne procjenjujući dovoljno brižljivo da nam neprijatelj, snagama iz Priboja, može da nametne nepotrebnu borbu. A upravo se to dogodilo. Prije zore 21. marta neprijatelj, jačine oko 700 vojnika, većinom Nijemaca iz sastava 2. puka »Brandenburg«, iznenadio je 4. krajišku brigadu. Brzo je savladao slab

22) Petar Višnjić, n. d., str. 53.

otpor njenog bataljona na desnoj obali Uvea, odbacio ga ka Oskorušama, bez otpora stigao do Štrbaca i iznenadio glavninu brigade. Podržan od nekoliko tenkova i artiljerijskom vatrom, neprijatelj je prisilio brigadu da se brzo povlači. U pomoć joj je pritekla 2. proleterska brigada, koja je zadržala neprijatelja na liniji Lanište—Janjići (k. 872), a protivnapadom potisnula ga u Strpce. Obe brigade vodile su vrlo tešku borbu, izbacile su iz stroja dosta neprijateljskih vojnika, ali su i same imale osjetne gubitke: 4. krajiška — 5 mrtvih i 19 ranjenih, od kojih 3 teže, 2. proleterska — 9 mrtvih i 12 ranjenih; poginuo je politički komesar 2. bataljona 2. proleterske brigade Božo Tomić. Proleterci su oštetili jedan tenk, zaplijenili 3 sanduka puščane municije i puškomitraljez »šarac«.²³

Da bi olakšala dejstva Udarne grupe divizija na limskom mostobranu i u maršu prema Ibru, a u duhu naređenja Štaba 2. korpusa od 16. do 23. marta 1944, Trideset sedma sandžačka divizija od 20. do 28. marta vodila je borbe u rejonu Pljevalja i Prijepolja i na komunikaciji između ovih mjesta.²⁴

Štab 5. divizije redovno je izvještavao Vrhovni štab o borbama i položaju Udarne grupe. Imali smo radio-vezu i sa Štabom 2. korpusa i obavještavali ga o značajnim događajima.

Dvadeset prvog marta stigla je pohvala vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita 5. diviziji za uspješan prelaz Lima. Tekst pohvale dostavili smo odmah jedinicama divizije i naredili da se sa njim upoznaju svi borci. Pohvala druga Tita biće podsticaj starješinama i borcima za nova prepuća.

5. PRODOR UDARNE GRUPE DO IBRA

Poslije prelaska Lima, na inicijativu drugova iz srpskog rukovodstva Blagoja Neškovića i Mome Markovića, održali smo sastanak štabova divizija, na kome smo razmatrali varijante dejstva naših divizija u Srbiji. Iako smo imali jasnu direktivu Vrhovnog štaba da obe divizije idu u Toplicu i Jablanicu, Nešković i Marković, u težnji da se što prije nađu u središtu zbivanja u Srbiji, ponovo su u Štabu Udarne grupe pokrenuli raspravu o dejstvima naših divizija. Zalagali su se za jednu od dvije varijante — da u Toplicu krene 2. proleterska divizija, a da 5. divizija ostane na prostoriji između Ibra, Zapadne Morave i Uvea, da na njoj razvije borbena dejstva i vrši mobilizaciju za našu vojsku ili — da jedna divizija krene u Šumadiju. Raspravu o angažovanju divizija nastavili smo odmah nakon dolaska Pavla Ilića Veljka. Mi iz Štaba 5. divizije bili smo za to da obe divizije idu zajedno u Toplicu i Jablanicu, jer smo smatrali da ćemo na taj način, s obzirom na nepovoljan odnos snaga, uspješnije izvršiti postavljeni zadatak. Ipak smo na insistiranje drugova Neškovića i Markovića 21. marta uputili Vrhovnom štabu prijedlog da 5. divizija odmah ostane na prostoriji Uvac—Zapadna Morava—Ibar. Sutradan je stigao odgovor: Vrhovni štab je naredio da obe divizije idu

23) Izvještaj štaba 2. proleterske brigade, Zbornik 1/7, 42.

24) Zbornik III/7, 110 i Zbornik 1/16, 137, 139 i 141.

do Ibra, pa ako budu dobri uslovi za mobilizaciju, da se 5. divizija zadrži na prostoru do Ibra; u protivnom da obe divizije produže za Toplicu.

Nešto ranijom depešom, od 18. marta, Vrhovni komandant regulisao je odnose između rukovodstva NOP-a u Srbiji d 2. i 5. divizije. Ta depeša glasi:

»Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju, Partijske organizacije 2. proleterske i 5. krajiške NOU divizije spadaju pod neposrednu kontrolu PK KPJ za Srbiju.

Komandu nad obe divizije ima drug pukovnik Morača. On se nalazi pod našom neposrednom komandom sa obe divizije. Sa Glavnim štabom NOV i PO Srbije on koordinira operacije, a o svemu se sa vama sporazumijeva.«²⁵⁾

Obe ove direktive olakšale su rad Štaba 5. divizije. Inače, kod svih štabova i jedinica vladalo je izuzetno raspoloženje zbog našeg puta u Srbiju. Borci i rukovodioci obiju divizija osjećali su se počastvovanim što su njihove divizije prve dobile zadatak da stupe na tlo Srbije. Pored toga, Krajišnici su se smatrali obaveznim da se oduže srpskim borcima dz 1. i 2. proleterske brigade za pomoć koju su im ukazali u ljeto 1942, kada su zajedno sa crngorskim i sandžačkim brigadama došli u Bosansku krajinu.

Svima se žurilo da se ide naprijed. Tako je, na primjer, Štab 1. krajiške brigade, u izvještaju Štabu 5. divizije 21. marta, predložio »da našim brzim pokretima izmanevrišemo koncentraciju neprijatelja u Užicu, Užičkoj Požegi, na Zlatiboru ..«²⁶⁾

Tih dana u jedinicama obiju divizija odvijala se živa politička aktivnost: iz pisma koje je za ovu priliku napisao PK KPJ za Srbiju, borci i starješine upoznati su sa razvojem NOP-a u Srbiji i govoreno je o značaju našeg puta u Srbiju.

25) A-CK KPJ. Fond CK KPJ, inv. br. 6253.

Pripremajući tekst za monografiju o 5. diviziji, došla mi je do ruku knjiga Sterja Atanasova Viktora »Beleške revolucionara«, u kojoj on, između ostalog, opisuje ukratko put sa generalom Veljkom Ilićem i grupom drugova iz Drvara do Udarne grupe divizija. Isto tako ukratko piše o borbama 2. i 5. divizije u Srbiji. Sve bi to bilo u redu da S. Atanasov o tim događajima piše istinito. Pored toga što događaje opisuje napreskok i često netočno, on prikazuje sebe kao glavnu ličnost u tim zbivanjima, tvrdeći da je komandovao Udarnom grupom divizija. Tako, na str. 185, piše:

»Uoči odlaska (iz Drvara — M. M.) odlučismo da dve divizije, 2. i 5. — spojimo u jednu operativnu grupu. Maršal Tito je insistirao na tome da se ja stavim na čelo te novoformirane operativne grupe, ali sam ja to odbio — za to treba da imam odobrenje od CK BKP, čiji sam predstavnik. Ja inače mogu rukovoditi tom grupom, ali bez imenovanja od strane Vrhovnog štaba.

Tako se i dogovorismo, naime da ja preuzmem rukovođenje tim dvema divizijama, a da za formalnog komandanta bude određen general Veljko Ilić«.

A na strani 188 piše:

»Početak formiranja udarne grupe od 5. krajiške i 2. proleterske divizije nije bio naročito interesantan. Na moju inicijativu održao je zajedničko savjetovanje komandanata i komesara, na kojem sam objasnio zadatke koji nam predstoje u vezi s oslobođenjem Srbije«.

I tako redom (Šterja Atanasov, Beleške revolucionara, Državno vojno izdanje, Sofija, 1969).

13)Zbornik 1/7, 156 i 167.

Uoči pokreta Udarne grupe prema Ivanjici i Javor pl. tj. do 21. marta, obavještajni centri divizija prikupili su dosta dobrih podataka o rasporedu i jačini neprijateljskih snaga u susjednim garnizonima. Ti podaci su glasili: u Užicu se nalazi jedan bugarski bataljon i nešto Nijemaca; u Užice je stiglo pojačanje od oko 300 nedićevaca i jedna baterija brdskih topova; u Čajetini i Palisadu dva bugarska bataljona 1 manje jedinice nedićevaca; u Požezi jedan bugarski bataljon; u Novoj Varoši oko 60 četnika iz 2. mileševskog korpusa; u s. Radoinji, na lijevoj obali Uvea, četnička Požeška brigada, a u Kokinom Brodu četnička Ariljska brigada.²⁷⁾

Dvadeset drugog marta, prema naređenju Štaba Udarne grupe, obje divizije bile su u pokretu: 1. krajiška brigada stigla je u s. Ljubiš, tamo je razbila jednu četničku grupu i obezbijedila se od Užica: 10. krajiška brigada — us. Ribnici i na Borovoj glavi, izvidala je pravce prema Čajetini; 3. srpska i 4. proleterska brigada stigle su u sela Donju i Gornju Jablanicu i Dobroselicu. Do podne 22. marta 2. proleterska i 4. krajiška brigada držale su položaje prema Štrpcima i Mokroj Gori. Kada su se, zatim, brigade već svile u kolone za pokret u Donju Jablanicu (2. proleterska) i Brezovac (4. krajiška), neprijatelj je iz Štrbaca, uz podršku artiljerije, krenuo ka Bijelom Brdu.

Neprijatelj je budno pratio svaki pokret 2. i 5. divizije. U dnevnom izvještaju njemačkog komandanta za Srbiju, za 22. mart 1944, konstatovano je da »2. i 5. crvena divizija stoje sa glavninom nepromijenjeno na liniji jugozapadno od Užica—Ljubiš—Ribnica—Semegnjevo, da je 37. crvena divizija privučena do Lima i da je dovođenje sopstvenih rezervi na prostor Užice—Požega—Čačak—Kraljevo po planu.«²⁸⁾

Toga dana, po naređenju njemačkog komandanta za Srbiju, počeli su pokreti bugarskih okupacionih jedinica iz unutrašnjosti Srbije prema 2. i 5. diviziji. Tako su stigli u Užice: iz Niša 1. divizion bugarskog 1. artiljerijskog puka; iz Mladenovca — 1. bataljon bugarskog 70. pješadijskog puka; iz Požarevca — bugarski 25. bataljon teških mitraljeza, i iz Požege — 3. divizion bugarskog 1. artiljerijskog puka; u Požegu: iz Niša jedna baterija bugarskog 1. artiljerijskog puka; iz Petrovca na Mlavi — 19. baterija bugarskog 1. artiljerijskog puka; iz Kučeva — glavnina bugarskog 69. pješadijskog puka; u Kremnu: iz Požege i Užica 8. baterija bugarskog 1. artiljerijskog puka i 2. bataljon bugarskog 122. pješadijskog puka; i na Palisad: iz Užica bugarski 24. bataljon teških mitraljeza. Od kvislinških jedinica: iz Valjeva u s. Mionicu prebačen je 1. bataljon 1. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa. Po naređenju četničke Vrhovne komande, komandant Cersko-majevičke grupe korpusa je naredio 22. marta pokret letećih brigada, i to: 1. iz s. Stave, preko s. Belotića, za s. Plužac, 2. pravcem s. Vrbic — s. Belotić — s. Komarić i 3. pravcem s. Soldatovići — s. Belotić — s. Konjuša.²⁹⁾ Štab Udarne grupe nije znao za ovo grupisanje neprijatelja.

Dvadeset trećeg marta Udarne grupa stigla je na prostoriju Borova glava, s. Seništa, s. Negbina, s. Ojkovica, s. Sirogojno. Tog dana 2. bata-

27) Naređenje Štaba 5. divizije, Zbornik 1/7, 39.

28) A-VII, k. 2a, reg. br. 25/16-a.

29) P. Višnjić, n. d., str. 64 i 65.

ljon 1. krajiške brigade, na maršu za Sirogojno, vodio je borbu sa četničkom Zlatiborskom i Uzičkom brigadom i odbacio ih prema s. Ravni. Poginulo je 5, a zarobljeno 8 četnika. Naš bataljon imao je jednog mrtvog i jednog ranjenog borca. Jedinice 2. proleterske divizije, u maršu ka Ojkovici, vodile su borbu protiv četničkog Mileševskog korpusa.

Uveče 23. marta Stab Udarne grupe izdao je zapovijest za marš divizija u toku slijedeća dva dana. Da bismo obmanuli neprijatelja o stvarnom pravcu pokreta Udarne grupe i njenoj namjeri, upućena je 1. krajiška brigada na marš sjeverno od Ivanjice, sa zadatkom da noću 24/25. marta pređe cestu Ivanjica—Arlje kod s. Prilike i da se potom savije na jugoistok ka s. Osonici. Da bi joj se olakšalo izvršenje ovog zadatka, ona je svoje teške ranjenike predala 4. krajiškoj brigadi. Druge dvije brigade 5. divizije izvršile su 24. marta pokret na prostoriju sela Ojkovica, Trudovo, Stitkovo, 25. marta 4. krajiška brigada stigla je u s. Ravna Gora, a 10. krajiška brigada — u sela Potkobilje i Bojoviće. Druga proleterska divizija 24. marta stigla je na prostoriju sa obe strane ceste Ivanjica—Sjenica u sela Maskova, Daretin, Opaljenik, Sivčina, Bela Crkva i Kušići, a 25. marta produžila marš do prostorije s. Leposavići, s. Kumanica, s. Parezane (2. proleterska brigada), s. Komadine (3. srpska brigada), s. Mana, s. Budoželj (4. proleterska brigada).

Uoči 23. marta Udarne grupa raspolagala je podacima da se u kontaktu sa našim jedinicama nalaze četnici Mileševskog i Javorskog korpusa, Zlatiborske i Uzičke brigade; da se u Sirogojnu nalazi 350—400 vojnika Srpskog dobrovoljačkog korpusa; u Ivanjici — bataljon Bugara, oko 200 nedićevaca, a da Lisanski rudnik antimona (6 km sjeverno od Ivanjice) čuvaju ruski bjelogardejci. Štabovima brigada je naređeno da u toku marša i dolaskom na svoje prostorije vrše intenzivno izviđanje i da prikupljaju podatke o neprijatelju.³⁰

Neprijatelj je u toku 23. marta preduzeo nove mjere protiv 2. i 5. divizije. Tako je Stab bugarske 24. divizije uveče 23. marta izdao zapovijest svojim jedinicama i potčinjenim jedinicama Srpskog dobrovoljačkog korpusa da posjednu i brane objekte na liniji Mokra Gora—Šljivovica—Palisad—Rožanstvo—Arlje—Ivanjica—Komadine, sa zadatkom da ne dozvole prodor jedinicama 2. i 5. divizije na sjever prema Užicu i Požegi i sjeveroistok prema Čačku i da u pogodnom momentu pređu u protivnapad prema jugu i jugozapadu. U zapovijesti je stajalo da »komandiri bojnih grupa prilikom dejstava moraju da preduzmu sve mjere za okruženje i uništenje protivničkih grupa. Pred sobom moraju stalno imati u vidu da samim odbijanjem protivnika pred frontom nije izvršen postavljeni zadatak, već energičnim i smjelim gonjenjem i punim uništenjem«. Istovremeno, njemački komandant za Srbiju general H. Felber naredio je 2. puku »Brandenburg« da iz Nove Varoši pređe u napad na naše snage u rejonu s. Neghine i s. Ljubiša, o čemu je obavijestio Stab bugarske 24. divizije, zatim da 2. puk Srpskog dobrovoljačkog korpusa na prostoru Požega—Arlje čini njegovu rezervu i da se 4. puk Srpskog dobrovoljačkog korpusa željeznicom prebaci iz Smederevske Palanke i Rače Kragujevačke i razmjesti: 1. bataljon u Kraljevu, a 2. bataljon u čačku, s tim da i ovaj puk bude u njegovoj rezervi.³¹

30) Zbornik 1/7, 45, 46 i 48.

31) P. Višnjić, n. d., str. 69—71.

U toku 23. i 24. marta jedinice 3. srpske i 4. proleterske brigade vodile su borbu protiv četnika Javorskog i 2. ravnogorskog korpusa i odbacile ih prema Javoru i Ivanjci. Četnici su imali oko 20 mrtvih i 7 zarobljenih. Od zarobljenih njih petorica učestvovali su u hvatanju i mučenju grupe boraca 2. proleterske brigade, koja se noću 9/10. marta prebacila preko Lima i nije se mogla vratiti natrag, nego se preko Zlatibora uputila u raniji moravički srez. Prva krajiška brigada 24. marta u s. Visoka razbila je jednu četničku grupu iz sastava Požeškog korpusa.

Plašeći se našeg napada na Ivanjicu, neprijatelj je u toku 25. marta ojačao svoje snage u njenom rejonu i jedan njihov dio isturio na pravce pokreta Udarne grupe. Tako je do podne 25. marta prebacio 2. puk Srpskog dobrovoljačkog korpusa iz Požege u s. Lisu (5 km sjeverozapadno od Ivanjice). Jedna kolona toga puka odmah se uputila prema selima Beloj Crkvi i Sičvini, na lijevi bok Udarne grupe; sa njom je pošao i jedan odred od 40 pripadnika Srpske državne straže. Jedan bataljon bugarske 24. divizije upućen je od Ivanjice cestom prema s. Kaluševiću, Crvenoj gori i Opaljeniku, da se nađe, zajedno sa četnicima, frontalno prema glavnini Udarne grupe. Od četničkih snaga pred našim jedinicama nalazili su se Požeški, 2. ravnogorski i Javorski korpus.

Prva krajiška brigada 25. marta po podne nastavila je marš prema Prilikama u tri kolone, ali se već oko 17 časova njen 2. bataljon sukobio kod Vulovog točka i k. 868 sa 2. bataljonom 2. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa. Našem 2. bataljonu pritekao je u pomoć 1. bataljon brigade. Neprijatelj se uporno branio, ali je pred zoru 26. marta bio razbijen i po grupama se povukao u dolinu Moravice. Prema našim podacima, »dobrovoljci« su imali oko 77 izbačenih iz stroja i 2 zarobljena. Zaplijenjeni su teški mitraljez i tri puškomitraljeza. Zbog jake mećave nije se moglo naći drugo oružje koje je neprijatelj pobacao prilikom povlačenja. U ispitivanju situacije u Prilikama naši su doznali da se na kosama na desnoj obali r. Moravice i na zaštiti mosta preko rijeke nalazi bataljon Bugara sa tri artiljerijske baterije. Zbog teške noćne borbe sa bataljonom Nedićevog 2. puka i već podmakle noći komandant brigade Stevo Rauš donio je odluku da brigada predahne, a u međuvremenu da se ispita mogućnost prelaska komunikacije i r. Moravice. Dva bataljona su upućena u s. Sarenik, a druga dva sa štabom brigade i drugim brigadnim dijelovima krenuli su iz doline Moravice za s. Dobraču. Da bi ovaj pokret bio bezbjedniji, izvršen je uspješni demonstrativni napad na neprijateljsku posadu oko mosta. Međutim, ulaskom u Dobraču prethodnica kolone naišla je na bugarski bataljon. Razvila se ogorčena bliska borba. Bugarima su se kasnije pridružili prikupljeni nedićevci iz 2. puka. Naši su se bataljoni uspješno brzo razvili i poslije dvočasovne borbe prisilili su Bugare na povlačenje. Prema izvještaju sreskog komandanta u Guči, Bugari su imali 9 mrtvih i 11 ranjenih. U noćnoj borbi brigada je imala 1 mrtvog i 11 ranjenih.

Ocijenivši da bi novi pokušaj prelaska komunikacije i r. Moravice bio skopčan sa velikim teškoćama, štab brigade je odlučio da se brigada preko Bjeluše i Katića vrati u sastav divizije. U teškom i iscrpljujućem 20-satnom maršu brigada je, sa kratkim snom u Katićima i Brezovi, uveče 27. marta stigla u Bratljevo i tako se na dan marša primakla

glavnini Udarne grupe.³²¹ Ona je protiv sebe angažovala znatan dio **neprijateljskih** snaga koje su se u rejonu Ivanjice ispriječile Udarnoj grupi na njenom putu prema Ibru i time olakšala borbu jedinica južno od Ivanjice.

Na pravcu pokreta glavnine Udarne grupe vođene su borbe tokom cijelog dana 25. marta. Druga proleterska brigada, uz sadejstvo 3. bataljona 10. krajiške brigade, kod s. Bratljeva i Lupoglava, vodila je tešku borbu sa Moravičkom i Studeničkom brigadom četničkog Javorskog korpusa, sa kojima se nalazio i štab toga korpusa, a zatim ih gonila na pravcu svoga pokreta. Proleter i su zarobili 24, a krajišnici 13 četnika. Druga proleterska brigada imala je 4 ranjena borca.

Četvrta proleterska brigada sukobila se kod Kaluševića sa bugarskim bataljonom i ljotičevcima. U višesatnoj teškoj borbi neprijatelj je, uz velike gubitke, odbačen u Ivanjicu, a brigada je nastavila pokret za Budoželj. Brigada je zaplijenila 2 puškomitraljeza, 20 pušaka, dosta municije i druge opreme, a imala je 5 ranjenih boraca.

U već navedenom izvještaju okružnog načelnika u Užicu stoji da su u ovoj borbi Bugari bili razbijeni i da su se, zajedno sa dobrovoljcima, povukli u Ivanjicu; pominje se da su Bugari imali 8 mrtvih, od kojih je jedan oficir i 2 teško ranjena, od kojih opet jedan oficir; dalje stoji da je sva vojska u Ivanjici, za odbranu grada, posjela sve okolne visove, a u gradu bunkere i druge otporne tačke. A u izvještaju sreskog komandanta u Guči od 26. 3. u 8 časova, između ostalog, stoji da su Bugari i dobrovoljci prošli rđavo, da Nijemci u Ivanjicu upućuju svoje jedinice, inače bi bez njih situacija bila ispuštena iz ruku.³³¹

Marševi koji su počeli od Bijelog Brda 22. marta i trajali do 26. marta mnogo su umorili jedinice. Atmosferski uslovi bili su nepovoljni — stalno je padao snijeg, često praćen jakom vijavicom. Kako su se jedinice primicale padinama Javora, snijeg je bio sve dublji, a nameti česti i ogromni. Mrazevi su bili jaki, hladnoća je stezala. Iako je kalendarski nastupilo proljeće, izgledalo je kao da zima tek počinje. Najteže je bilo teškim ranjenicima. Borci koji su ih nosili, zbog uskih prtina,

32) M. Gončin i S. Rauš, n. d., str. 195—197. Bataljon Srpskog dobrovoljačkog korpusa imao je 715 vojnika i oficira. Osim pušaka svaka četa imala je po 12 puškomitraljeza i po jedan laki bacač. Bataljon je imao 4 minobacača i 5 teških mitraljeza.

Prema izvještaju okružnog načelnika iz Užica, bataljon 2. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa u noćnoj borbi 25. marta imao je 4 mrtva i 15 ranjenih (AVII, k. 29, reg. br. 25/3).

33) Borbe 25. marta detaljno su iznijete i u Nedićevom »Biltenu« br. 86 od 26. marta. U njemu se, između ostalog, kaže:

»Dvadeset petog o. m. u zoru glavne komunističke snage nalazile su se na liniji s. Maskova (15 km j-z od Ivanjice) — s. Katići (13 km zapadno od Ivanjice) — Gradina — Trutimačko br. (14 km s-z od Ivanjice). Oko 18 časova istog dana komunisti su zauzeli Klisuru (10 km južno od Arilja) koju su branili Bugari i prešli na desnu obalu Moravice. Dobrovoljački delovi koji su branili Klisuru povukli su se do Lisanskih rudnika (6 km s. od Ivanjice), a Bugari iz Međurečja povukli su se u bunkere ka južnoj ivici Ivanjice ... Borbe su u toku.

Potrebno je jakim i dobro naoružanim snagama hitno preduzeti sve mere da se plan komunisti, da na srpsku, inače mirnu teritoriju, ponovo unesu požar nereda i nemira onemoguću (P. Višnjić, n. d., str. 78 i 82).

propadali su u snijeg, spoticali se, pa su ranjenici često ispadali sa nosila i povređivali rane. Nekim borcima, pod teretom nosila, na ramenima su se stvorili žuljevi i rane koje su žestoko pekle. Konji su također teško gazili po dubokom snijegu. Slabo hranjeni i iznemogli, ostajali su po selima iza kolona. Ishrana vojske bila je slaba, mršava. U krajevima kuda se marševalo živjeli su siromašni seljaci sa malo stoke i još manje žita. Pritisnut strahom od borbi, od okupatora i kvislinških vlasti, a najviše od domaćih četničkih komandanata, narod je i nas primao sa zebnjom i zatvoreno. Muškaraca mlađih godišta nije bilo po selima. Oni su, mimo svoje volje, sačinjavali mjesne, opštinske i sreske četničke brigade i gledali kako da iznesu živu glavu. Ni vremenski uslovi ni životna stvarnost koju su naši borci doživljavali nisu bili nimalo prijatni. Međutim, znali su da se do pune slobode i boljeg života moraju savladati još mnoge prepreke.

Proteklih dana Stab Udarne grupe imao je zakazano vrijeme za čekanje sovjetskih aviona sa vojnom opremom, ali se njihov dolazak zbog lošeg vremena nije mogao očekivati.

Dvadeset šestog marta jedinicama je dat odmor. U toku dana vršeno je pomjeranje onih jedinica koje prethodnog dana zbog dužine marša i dubokog snijega nisu stigle do svojih odredišta. Nije bilo borbe, osim što su jedinice hvatale i razoružavale manje četničke grupe. Vršeno je izviđanje, prikupljani su podaci o neprijatelju, ali se malo šta moglo doznati. Dan je bio vedar i neprijateljska avijacija izviđala je cijelu prostoriju na kojoj smo se nalazili. Uveče 26. marta Stab Udarne grupe izdao je naređenje za dalji pokret prema Ibru. Trebalo je da obje divizije 27. marta stignu na prostoriju Despotovica, Pridvorica, Vionica, Čečina, Bela Stena, Brusnik, Koritnik — u sela sa obe strane r. Studenice.³⁴ Štabovima je naređeno da sa ove prostorije organizuju izviđanje prema Raškoj, komunikacijama u dolini Ibra, Ušću i Ivanjici i da više paze na mjere konspiracije o nazivu jedinica, njihovim pokretima i zadacima. Štabovima jedinica prvi put je rečeno da za prenošenje teških ranjenika mobilišu seljake, da tamo gdje je moguće koriste saonice i, naravno, prtine jedinica na istom pravcu kretanja. U istom naređenju Stab Udarne grupe zakazao je za 28. mart u 9 časova u zaseoku Perišići sela Mionice sastanak sa Štabom 2. proleterske divizije i komandantima i političkim komesarima svih brigada, na kome će se odrediti naredni zadaci obiju divizija. Za 28. mart naređeno je da se jednice prikupe u određenim rejonima, da se srede i da pribave rezerve hrane najmanje za dva dana. Takođe su štabovi brigada bili upozoreni da se obe divizije nalaze pred neposrednim pripremama za brz pokret prema Ibru, radi njegovog forsiranja.

Na maršu 27. marta težu borbu imala je samo zaštitnica 4. proleterske brigade, koja je na Debelom brdu (k. 889) i Lokvi (k. 897) odbila napad Bugara iz Ivanjice. Neprijatelj je imao oko 20 mrtvih i ranjenih, a naši 1 mrtvog i 4 ranjena borca. Sve brigade 2. proleterske divizije i 10. krajiška brigada 5. divizije stigle su u svoje rejone. Kao zaštitnica

34) Naređenje Štaba 5. divizije od 26. marta, Zbornik 1/7, 51 i 52.

Udarne grupe 4. krajiška brigada stigla je predveče 28. marta u svoj rejon, u s. Bela Stena, a 1. krajiška brigada, kako sam već istakao, stigla je uveče 27. marta u Bratljevo, da bi po podne 28. marta došla u Pločnik i Koritnik. I ovaj marš jedinica izveden je po dubokom snijegu i bio je veoma naporan.

Stab Udarne grupe obavijestio je Vrhovni štab i Stab 2. korpusa o situaciji neposredno oko 2. i 5. divizije i o njihovom maršu u dolini r. Studenice.

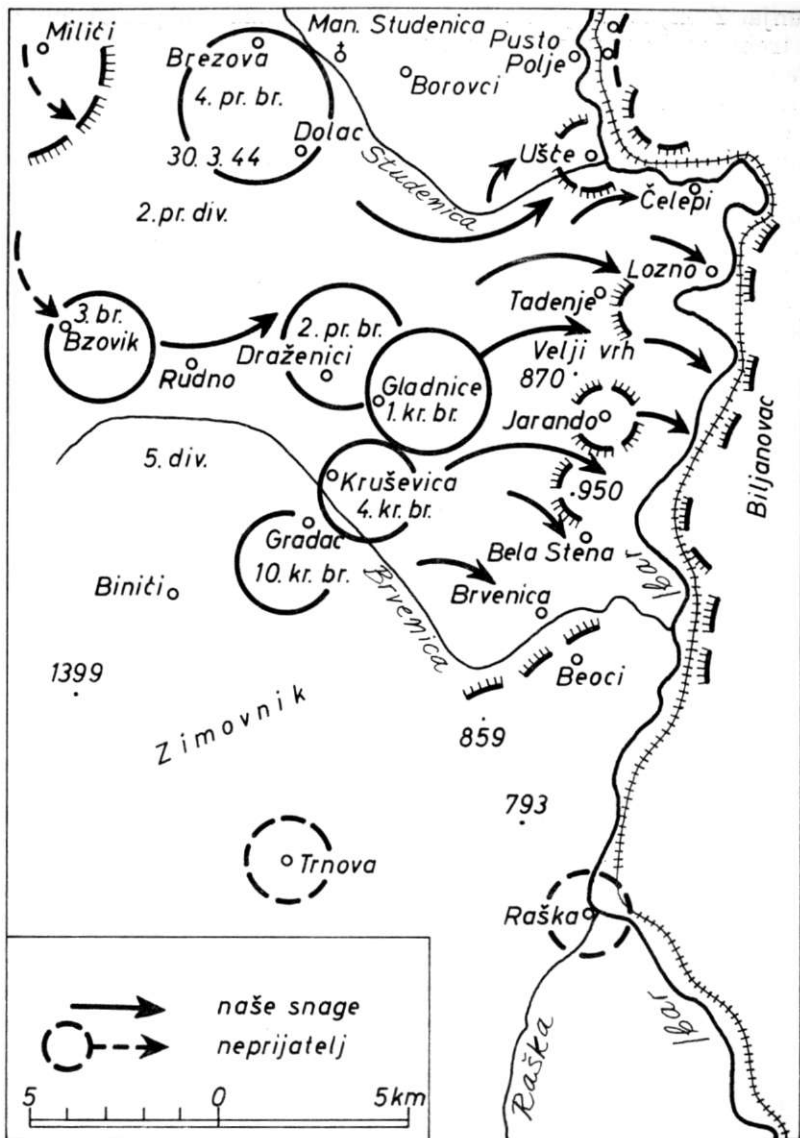
Kako su se 2. i 5. divizija primicale Ivanjici i dolini Studenice, i neprijatelj je protiv njih preduzimao nove korake. Dešifrovanjem naših depeša, general H. Felber znao je da je krajnji cilj pokreta 2. i 5. divizije prodor preko Ibra u Toplicu. Da bi spriječio njihov dalji pokret ka Ibru, on je odlučio da ih napadne na prostori južno i jugozapadno od Ivanjice. S tim ciljem 26. marta prebacio je u Ivanjicu mitraljeski bataljon i tenkovsko odjeljenje bugarske 24. divizije, a radi neposrednog komandovanja svojim jedinicama stigao je toga dana u Ivanjicu komandant ove bugarske divizije. U toku noći 26/27. stigao je iz Čačka u Ivanjicu njemački 696. motorizovani bataljoni poljske žandarmerije, a iz Arilja i Lise 2. puk Srpskog dobrovoljačkog korpusa.³⁵⁾ Ove pridošle jedinice i one koje su se već nalazile u Ivanjici (tri bugarska pješadijska bataljona i oko 200 nedićevaca) trebalo je, prema Felberovom naređenju, da počnu sa napadom u 10 časova 27. marta. Međutim, pošto je utvrdio da su 2. i 5. divizija toga dana izvršile pokret prema Ibru, a znajući da su snage u dolini Ibra nedovoljne da spriječe njihov prelaz preko rijeke, on je odustao od namjeravanog napada i naredio hitno prebacivanje svojih snaga u dolinu Ibra.

6. POKUŠAJ UDARNE GRUPE DA FORSIRA IBAR

Na sastanku štabova divizija i brigada, koji je održan prije podne 28. marta i kome su prisustvovali i drugovi iz rukovodstva NOP-a Srbije, prisutni su upoznati sa glavnim zadatkom 2. i 5. divizije da se preko Ibra prebace i spoje sa jedinicama u Toplici i Jablanici. Istaknut je vojni i politički značaj povezivanja naših dviju divizija sa tada najjačim žarištem NOP-a u Srbiji.

Glavnu prepreku na našem putu do Toplice predstavljao je Ibar i najviše razgovora na sastanku bilo je o tome kako preći ovu rijeku. Znali smo da na Ibru nizvodno od Raške nema gazova u ovo doba godine. Znali smo i to da će neprijatelj dolaskom naših divizija na rijeku Studenicu lako zaključiti da je njihov smjer pokreta na istok, preko Ibra, i da će ojačati odbranu mostova i drugih objekata na komunikacijama u njegovoj dolini. Neprijatelj će se vjerovatno postarati da sa lijeve obale rijeke ukloni sva plovna sredstva kojima bismo se mi koristili za prelaz na suprotnu obalu. Kako su obe divizije imale samo dva gumena čamca, mi smo se u razmatranju kako preći rijeku usmjerili na zauzimanje mostova, ne zapostavljajući značaj korišćenja i drugih sredstava — čamaca i skela, ako se pronađu na lijevoj obali Ibra.

35) P. Višnjić, n. d., str. 85.

Borba 2. i 5. divizije na Ibru noću 30/31. 3. 1944. godine

Kao najpovoljniji odsjek za prelaz rijeke izabrali smo dio toka između s. Pusto Polje i s. Bela Stena. Na ovom odsjeku postojali su drumski mostovi — jedan u s. Ušće i drugi u s. Biljanovac. Dogovorili smo se da 2. proleterska divizija uzme sektor od Pustog Polja do isključno Biljanovca, a 5. divizija od Biljanovca do Bele Stene. Na području Biljanovca postoje i četiri mosta na željezničkoj pruzi. Mada su prilazi ovim mostovima veoma teški, rečeno je da se ispita mogućnost i njihovog

korištenja. Zaključeno je da čim se zauzme jedan ori postojećih mostova njega treba da koriste obe divizije.

Tada, na sastanku 28. marta, imali smo oskudne podatke o jačini i rasporedu neprijatelja u dolini Ibra i o fortifikacijskom uređenju odbrane važnijih mjesta i drugih objekata na komunikacijama. Imali smo podatke da se u Raškoj nalazi bataljon Bugara, u Ušću stalna bugarska straža i oko 80 nedićevaca, na željezničkim stanicama i mostovima stalne posade koje ove objekte brane iz betonskih bunkera i u s. Rudno ostaci četničkog Javorskog korpusa. Neprijatelj je mogao vrlo brzo da pojača svoje snage na odsjeku Ušće—Raška jedinicama iz Kraljeva, Čačka, Kruševca, Novog Pazara, pa i onima iz Ivanjice. Radi donošenja odluka 0 najsvrsishodnijoj upotrebi naših jedinica, istakli smo značaj prikupljanja podataka o neprijatelju i o objektima na rijeci.

Na tom sastanku takođe smo se dogovorili o načinu približavanja rijeci i o početku borbe za njeno forsiranje. Iz doline Studenice, sa prostorije gdje su se nalazile obje divizije, do Ibra potrebna su dva dana marša. Dubok snijeg će otežavati pokret prvog dana marša. Dolina Ibra u odnosu na okolne visove nepovoljna je za zadržavanje jedinica. Stoga rijeci treba prići brzo i na taj način u napadu postići izvjesno iznenađenje. U vezi s tim, najprije treba da krenu prema rijeci jedinice određene za napad na mostove, za zasjede na cesti i za rušenje željezničke pruge. Kasnije, iza njih, ka mjestima prelaza, krenuli bi teži dijelovi 1 njihova obezbjeđenja. Dogovoreno je da pokret iz doline Studenice počne ujutro, 30. marta, i da se uveče toga dana dostigne linija: 2. proleterska divizija: s. Borovci—s. Dolac—zaselak Dražinići u istoimenom selu; 5. divizija: s. Dražinići—s. Jokovići—s. Kruševica—s. G. Gradac. Sa te prostorije nastavilo bi se intenzivno izviđanje doline Ibra, a zatim i približavanje jedinica rijeci. Forsiranje Ibra vršilo bi se iz pokreta. Rečeno je da se sve jedinice moraju pridržavati marševske discipline. Radi brzih kontakata između štabova divizija (podsjećam da Štab 2. proleterske divizije nije imao radio-stanicu), dogovoreno je da oba štaba 30. marta budu u s. Rudno.

Sva ta i druga pitanja koja su tretirana na sastanku 28. marta uni-jeta su u naređenja Štaba Udarne grupe od 29. marta.³⁶

Dvadeset deveti mart osvanuo je vedar i tih. Od samog jutra avijacija je izviđala prostoriju razmještaja divizija i pravce prema Ibru. Da bismo izbjegli gubitke od avijacije i istovremeno što prikrivenije prišli rijeci, Štab Udarne grupe odlučio je da pokret jedinica iz doline Studenice izvršimo noću 29/30. marta, a da napad na objekte u dolini Ibra i forsiranje rijeke počne 30. marta u 22 časa. Ovim izmjenama, u stvari, skratili smo zadržavanje jedinica u dolini Studenice.

Divizije su stigle u rejone za forsiranje ujutro 30. marta: 4. proleterska brigada u rejon s. Brezova—s. Dolac; 3. srpska brigada u s. Bzovik; 2. proleterska brigada u s. Zackulje—s. Dražinići—s. Kosurići—s. Kralji; 1. krajiška brigada u s. Dolovi—s. Gladnice; 4. krajiška brigada u s. Jokovići—s. Kruševica i 10. krajiška brigada u s. Riljin Do—s. Grabovik—G. Gradac. Oba štaba divizije stigla su u s. Rudno. U navedenim selima nije bilo četnika. Prema kazivanju mještana, četnici Javorskog korpusa povukli su se na desnu obalu Ibra.

36) Naređenje Štaba 5. divizije za marš na Ibar, Zbornik 1/7, 56 i 57.

U toku 29. i do 14 časova 30. marta obavještajni centri divizija i brigada prikupili su slijedeće nove podatke o neprijatelju: u Ušće su stigli puk nedićevaca i puk Ruskog zaštitnog korpusa. Nedićev puk isturio je dva bataljona na položaj za neposrednu odbranu Ušća, dok su bjelogardejci ostali na Ušću i na desnoj obali Ibra; u s. Beoci (6 km sjeverno od Raške) nalazi se 100 bjelogardejaca i njemačka artiljerija, prebačena iz Raške, nepoznate jačine; rudnike uglja kod Ušća i u Jadrandolu čuvaju straže bjelogardejaca; četnici pukovnika Keserovića su na Kopaoniku, jačine do 3.000 ljudi. Potvrđeni su podaci o čuvanju mostova iz bunkera i da na rijeci nema gasova. Obavještajci su doznali da u s. Čelepi (3 km istočno od Ušća) i u s. Lozno postoji po jedan čamac kojima se prebacuju radnici i da se u s. Sumnik (8 km sjeverno do Raške) nalazi skela na žici.

Međutim, neprijatelj je raspolagao na Ibru, od Ušća do Raške, jačim snagama.

Da bi 2. i 5. diviziji spriječio prelazak Ibra, njemački komandant za Srbiju, general Felber koncentrisao je u zoni od Ušća do Raške slijedeće snage: njemački 696. motorizovani bataljon poljske žandarmerije (prebačen 27. marta iz Ivanjice), 3. i 7. bataljon njemačkog 2. policijskog puka, 2. bataljon njemačkog 3. policijskog puka, dvije čete 297. pješadijske divizije (prebačene iz sjeverne Albanije), 2 i 3. bataljon 61. pješadijskog puka bugarske 24. divizije (3. bataljon upućen 30. marta iz Kraljeva na Ušće), 1. i 2. bataljon 2. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa, jedan bataljon Srpske državne straže, 3. bataljon 3. puka Ruskog zaštitnog korpusa, Trnavski i Zički odred i Kraljevačka okružna četa Srpske državne straže, oko 10 tenkova iz tenkofske čete njemačkog 5. SS policijskog puka i dva njemačka oklopna voza.

Neposredni uticaj na odbranu doline Ibra ispoljio je kombinovani bugarski 61. pješadijski puk (tri pješadijska bataljona, artiljerijska baterija i inženjerijska četa), koji je na pravcu Ivanjica—Ušće nastupao iza leđa Udarne grupe i 30. marta nalazio se na putu za s. Vrmbaje. Za taj bugarski puk Štab Udarne grupe nije znao.

Na osnovu iznietog, dolinu Ibra od Ušća do Raške branilo je oko 16 pješadijskih bataljona, 80 minobacača, 40 artiljerijskih oruđa, oko 10 tenkova i 2 oklopna voza, sa ukupno oko 12.000 vojnika, bez četničkih jedinica. Pored toga, od 29. marta neprijateljska avijacija izviđala je i bombardovala naše jedinice.

U stvari, general Felber je, dešifrovanjem naših depeša i praćenjem našeg kretanja, znao za naše namjere da forsiramo Ibar i pravovremeno je preduzeo mjere da nas u tome spriječi. Iz izloženih podataka se vidi da su osnovnu snagu odbrane doline Ibra preuzele njemačke i bugarske jedinice koje su radi toga prebačene iz drugih rejona. Pridajući prvo-razredni značaj sprečavanju našeg prodora ka Jablanici i Toplici, general Felber je lično preuzeo komandu nad svim jedinicama za odbranu na Ibru i svoj štab smjestio u Jošaničku banju. Da bi što efikasnije komandovao brojnim jedinicama, on je podijelio zonu od Ušća do Raške na tri odsjeka i sve jedinice na tim odsjecima potčinio njemačkim komandantima. To su bili: odsjek za odbranu Ušća — komandant potpukovnik Maks Graf, odsjek za odbranu Biljanovaca do s. Žutice — komandant pukovnik fon Šreder i odsjek za odbranu Raške — komandant major Vit. Nedostaju podaci o rasporedu neprijateljskih snaga na pojedinim odsje-

cima. Komunikacije u dolini Tbra omogućavale su manevar snagama, pogotovo što u dolini Ibra nije bilo snijega.

Za odbranu Ibra neprijatelj je rasporedio snage na obe njegove obale. Lijevu obalu zaštitio je i branio jakim mostobranima, koristeći na njima uzvišenja i druge pogodne položaje, na kojima je izgradio zaklone za strelce i automatska oruđa. Na tim položajima sa jedinicama neprijatelja vodiče borbu sve naše brigade, što će im otežati prilaz rijeci i oduzeti im mnogo vremena.

U okviru operacije protiv 2. i 5. divizije na Ibru i za naredne borbe protiv njih, četnička vrhovna komanda je, na traženje generala Felbera, angažovala svoje brojne jedinice. Radio-depešama od 25. do 30. marta dala je konkretne zadatke korpusima: Rasinskom, Kosovskom, Javorskom, Drinskom, Zlatiborskom, Požeškom, 2. maleševskom, 1. i 2. šumadijskom, 1. i 2. ravnogorskom i četničkoj brigadi Pavia Durišića. Dvadeset devetog marta naredila je svim komandantima korpusa u Srbiji da odmah izvrše potpunu mobilizaciju svojih jedinica i da vrše pripreme za eventualne pokrete izvan svojih teritorija.

Pred početak borbe na Ibru četnička vrhovna komanda je za neposredno učešće protiv 2. i 5. divizije angažovala slijedeće snage: Rasinski korpus bio je u prebacivanju iz rejona Rasine i Kruševačke župe prema Ibru; 2. kosovski korpus u prikupljanju jugoistočno od Raške; Javorski korpus u rejonu Rudnog; 1. i 2. dragačevska brigada 1. ravnogorskog korpusa u južnom dijelu dragačevskog sreza; 2. ravnogorski korpus na prostoriji s. Pekčanica—s. Ročevići—s. Dedovci (15—20 km jugozapadno od Kraljeva); 1. i 2. takovska brigada 1. ravnogorskog korpusa na maršu za Dragačevo; Zlatiborski korpus u rejonu s. Brekova; Požeški korpus na pl. Čemernica—Mučanj—Katići. Ukupno oko 10.000 četnika.³⁷¹

Takvo preimućstvo neprijatelja nad Udarnom grupom biće i osnovni faktor našeg neuspjelog forsiranja rijeke.

U operaciji Udarne grupe za forsiranje Ibra štabovi 2. i 5. divizije dali su brigadama slijedeće zadatke:

— 4. proleterska brigada sa dva bataljona napada Ušće, jedan bataljon ide na žični most u Čelepima; jedan bataljon vrši obezbjeđenje od Ivanjice i jedan bataljon u rezervi;

— 2. proleterska brigada zauzima željeznički most u Loznu, a na desnoj obali kontroliše pravac od Jošaničke banje;

— 3. srpska brigada u rezervi u s. Tadenje po potrebi sadejstvuje 2. proleterskoj i 1. krajiškoj brigadi; prebacuje se na desnu obalu Ibra poslije 2. proleterske brigade i kod Planske r. (6 km jugoistočno od Ušća) zatvara pravac od Ušća;

— 1. krajiška brigada sa dva bataljona zauzima i obezbjeđuje most u Biljanovcu, jedan bataljon obezbjeđuje pravac od Rudnog, a jedan bataljon u rezervi koji, po potrebi, sadejstvuje 4. krajiškoj u zauzimanju rudnika Jarando;

— 4. krajiška brigada prebacuje čamcem na desnu obalu Ibra jedan bataljon sa teškim oruđima i minerskim odjeljenjima, ruši željezničku

37) Zbornik XII/4, 37; P. Višnjić, n. d., str. 94—99.

prugu i postavlja obezbjeđenje od Raške kod s. Korlače, jedan bataljon napada rudnik Jarando, jedan bataljon sadejstvuje 10. krajiškoj brigadi u savlađivanju neprijatelja na liniji s. Brvenica — k. Gradina, jedan bataljon u zaštiti bolnice;

— 10. krajiška brigada protjeruje neprijatelja sa linije Brvenica— —Gradina, zatim glavninu snaga postavlja za obezbjeđenje od Raške.

Napad su na vrijeme otpočele brigade 5. divizije, a brigade 2. divizije zakasnile su sa napadom, jer je Stab 2. divizije bez potrebe očekivao od Štaba Udarne grupe odobrenje da se Ušće, zbog jakih snaga u njemu, samo demonstrativno napada.

Najprije ću iznijeti borbu 5. divizije. Zbog aktivnosti neprijateljske avijacije brigade 5. divizije krenule su iz rejonu koncentracije oko 18 časova 30. marta. Prva krajiška brigada stupila je u borbu sa neprijateljem na 5 km od Ibra i zauzela s. Tadenje. Bataljoni upućeni na most u Biljanovcu morali su lomiti uzastopni otpor neprijatelja od Tadenja sve do mosta, do kojeg su stigli pred svanuće. Neprijatelj je most branio posadom iz višespratnih betonskih bunkera, zatim iz tenkova, i koncentričnom vatrom automatskog oružja. Ocijenivši da bi gubici bili uzaludni, štab brigade povukao je bataljone od mosta u 5 časova 31. marta. Četa koja je učestvovala u napadu na rudnik Jarando povukla se, bez većeg uspjeha, oko 10 časova. Brigada se povukla prema Rudnom. Prema izvještaju štaba brigade prilaze Biljanovcu i most na Ibru branili su bielogardejci i jedinice njemačke poljske policije. U borbi je neprijatelj imao oko 20 mrtvih i više ranjenih; zarobljeno je 12 vojnika i zaplijenjena su 2 teška mitraljeza, 3 puškomitraljeza, nešto pušaka i municije. Brigada je imala 1 poginulog i 3 ranjena.

U pokretu na zadatak, prethodnice 4. krajiške brigade sukobile su se oko 20 časova sa jedinicama Srpske državne straže (Trnavski i Zički odred i Kraljevačka okružna četa) na položajima Gnjivac (trig. 950) — — k. 833 — k. 733, koji su 5 km u zračnoj liniji udaljeni od Ibra. Tako su jedinice ove brigade počele borbu dva časa prije određenog vremena. Ostavljajući dio snaga da zauzmu Gnjivac, jedan njen bataljon napao je neprijatelja na položajima Lukovik (k. 865) i Velji vrh (trig. 870), prema Jarandolu, a drugi je upućen na prelaz rijeke kod s. Baljevac. Ovaj bataljon neometano je stigao na rijeku i nađenim čamcem prebacio na desnu obalu desetinu boraca. Neprijatelj je bio pripravan, odmah je otvorio vatru i desetina se vratila u sastav bataljona. Stab bataljona nije više pokušao da pređe rijeku. U zoru se bataljon, po naredenju štaba brigade, povukao na k. Gnjivac i s. Paklenje. Napad na Jarando djelomično je uspio — zauzeti su Lukovik i s. Građevine, ali se neprijatelj zadržao na položajima oko rudnika. Na kosi kod Građevina od naše vatre poginuo je Svetko Kačar, politički komesar brigade, a ranjen Josif Risović intendant brigade. Misleći da se na kosi kod Građevina nalazi neprijatelj, napad su izvršili dijelovi čete koja je, pošto je zauzela Gnji- vac, žurila da se priključi svom bataljonu u napadu na rudnik. U zoru se glavnina brigade povukla u polazni rejon u s. Kruševicu. U toj borbi brigada je ubila oko 20, a zarobila 5 nediečevaca, zaplijenila 15 pušaka; gubici brigade — 1 poginuo i 7 ranjenih.

I na pravcu napada 10. krajiške brigade neprijatelj je pružio snažan otpor i prelazio u protivnapade. Tek pred zoru 31. marta brigada je

zauzela Debelo brdo i k. 694, protjerala neprijatelja preko r. Brvenice i zauzela Crni vrh (k. 739) i Velji vrh (trig. 730). Na tim visovima brigada je postavila osiguranje od pravca Raške, ali je već u 6,30 sati 31. marta štab brigade, bez stvarne potrebe, naredio brigadi da se povuče u polazni rejon u Grabovik, G. Gradac i Riljin Do. U ovoj borbi poginulo je 13, a zarobljena su 4 neprijateljska vojnika, zaplijenjena su 1 teški mitraljez, 1 puškomitraljez i 10 pušaka. Brigada je imala 1 mrtvog, 2 ranjena i 4 nestala. Od avijacije teško je ranjen poručnik Dušan Bauk, obavještajni oficir brigade, koji je podlegao ranama.

Napad 2. proleterske divizije odvijao se prema slijedećem: Četvrta proleterska brigada krenula je na zadatak 30. marta u 17 časova. Njena dva bataljona napala su Ušće, u kome se u prvoj liniji branio 1. bataljon 4. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa. Proleter i su najprije zauzeli k. 345, zatim Kukavicu i rudnik uglja, a najžešću borbu vodili su za k. 471, koja je tri puta prelazila iz ruke u ruku. Dok su naši bataljoni zauzimali Ušće, neprijatelju su oko 3 časa 31. marta stigle vozom iz Kraljeva dvije čete 3. bataljona bugarskog 61. pješadijskog puka i ojačale odbranu mosta sa desne obale Ibra. Napad na most počeo je pred zoru 31. marta, ali se mostu, zbog jake vatre, nije moglo prići. Njega su iz betonskih bunkera branili bjelogardejci, nekoliko tenkova, oklopni voz, a sa desne obale rijeke pješadijske jedinice. Da ne bi trpjeli gubitke od neprijateljeve sasređene vatre, bataljonima je naređeno da se povuku iz Ušća.

Bataljon koji je napadao s. Celepe zauzeo je željezničku stanicu, očistio od neprijatelja lijevu obalu rijeke, ali nije mogao zauzeti viseći most, jer je bio branjen jakom vatrom sa desne obale.

Brigada se, po naređenju Štaba divizije, u toku dana 31. marta, povukla u polazni rejon, u sela Borovci i Dolac.

Prema izvještaju štaba 4. proleterske brigade, u borbi na Ibru neprijatelj je imao 70—80 mrtvih, još više ranjenih i 11 zarobljenih; zaplijenjena su 2 puškomitraljeza, 2 laka bacača, dosta municije i pušaka koje se zbog iznošenja ranjenika nisu prikupljale. Neprijateljska vatra oštetila je naša 2 puškomitraljeza. U ovoj borbi i u borbi sa Bugarima 31. marta 4. proleterska brigada imala je 14 poginulih, 2 nestala u borbi, 39 ranjenih, od kojih su 3 podlegla ranama.³⁸

Druga proleterska brigada kod s. Lozna porušila je željezničku prugu i postavila zasjedu prema Ušću, ali njeni bombaši, zbog jake vatre branio, nisu mogli da priđu betonskom bunkeru na lijevoj obali rijeke. Kako se tu ništa nije moglo učiniti, jedinice brigade, koje su stigle na rijeku, povukle su se u dubinu, a zatim se i cijela brigada povukla u polazni rejon, u Dražiniće. U ovoj borbi 2. proleterska brigada nije imala gubitaka.

Treća srpska brigada, kao divizijska rezerva, nalazila se u rejonu s. Matovići — s. Progorelica. Jedan njen bataljon napao je i zauzeo brdo Velji vrh. Ali, kako je oslabio pritisak 4. krajiške brigade na položaje oko rudnika u Jarandolu, neprijatelj je u protivnapadu povratio Velji vrh, pa se bataljon povukao u sastav brigade. U toj borbi bataljon je

38) Podaci o našim i neprijateljskim gubicima u borbama 30. i 31. marta i 1. aprila uzeti su iz izvještaja štabova divizija i brigada (Zbornik 1/7, 66, 70, 71, 76, 77, 78 i 84) i operacijskih dnevnika 2. i 5. divizije.

imao 2 mrtva i 3 ranjena. U jurišu sa svojim bataljonom poginuo je njegov komandant Relja Polić. Neprijatelj je imao 7 poginulih; zaplijenjena su 2 puškomitraljeza. Cijela brigada se ujutro 31. marta povukla u rejon selā Slatina, Kralji i Kosurići, odakle je bezbjedivala desni bok 4. proleterske brigade.

Povratak brigada iz doline Ibra u polazne rejone bio je veoma naporan. U prodoru ka rijeci iza nekih naših jedinica ostali su ponegdje na položajima dijelovi neprijatelja i sa njima u povratku vođena je borba. Avijacija je od ranog jutra izvidala cijelu zonu napada naših divizija, a »štuke« su bombardovale pojedine rejone. Oglasila se i neprijateljska artiljerija, osobito iz rejona Ušća. Naše jedinice kretale su se rastresito, ali je ipak avijacija ranila 9 boraca — jedan je podlegao ranama. Brigade su prema Ibru ostavile obezbjeđenja.

Međutim, neprijateljska pješadija nije kretala iz doline Ibra. Veću opasnost za Udarnu grupu tada je predstavljao ojačani bugarski pješadijski puk, koji je na maršu od pravca Ivanjice oko podne 31. marta izbio sa južnom kolonom u s. Bzovik, u njegove zaseoke Dragojloviće, Božoviće i Marinkoviće, tj. 4—5 km sjeverozapadno od Rudnog, u koje je bila stigla bolnica i intendantura 5. divizije. U to vrijeme sjeverna kolona toga puka, jačine bataljona, stigla je na liniju Tičja glava (k. 1051) — Veliko brdo (k. 1257), tj. u blizinu težih dijelova 2. proleterske divizije. Bugari su namjeravali da ovladaju prostorijom Bzovik, Rudno, Dolac, koja nadvišava zemljište koje se potom spušta u dolinu Ibra i da, zatim, napadom u leđa, dovedu u težak položaj obje naše divizije. Da se to ne bi desilo, mi smo morali brzo da interвениšemo.

Stab 2. proleterske divizije protiv sjeverne bugarske kolone uputio je tri bataljona 4. proleterske brigade. U napad su pošla dva bataljona, a kasnije je ubačen i treći njen bataljon. Bugari su se brzo utvrdili na Tičijoj glavi i Velikom brdu. Teren prema njima bio je otkriven, te sa ovih položaja nisu potisnuti. Doduše, naši bataljoni uvođeni su u borbu iz pokreta, napadali su neistovremeno što je Bugarima olakšalo odbranu.

Prema Bugarima u Bzoviku upućene su jedinice 1. krajiške brigade. Oko podne 31. marta jedan njen bataljon sukobio se u s. Erci sa 2. bataljonom bugarskog 69. pješadijskog puka. Kada je pristigao, ubačen je u borbu još jedan ojačani bataljon brigade. Teška borba trajala je do pada mraka. Iako malobrojnije, naše jedinice uspjele su da zadrže Bugare na liniji Erci—Lazi.

U toku borbe štabovi brigada tačno su procijenili da se u rejonu Bzovika i Velikog brda nalazi oko 2.000 Bugara. Pojavom ove jake bugarske jedinice za leđima 2. i 5. divizije više nije bilo uslova da se one zadrže na zauzetoj prostoriji i da se slijedećih dana ponovo pokuša forsiranje Ibra. Zato je Stab Udarne grupe donio odluku o razmještaju divizija na široj prostoriji u zahvatu srednjeg toka r. Studenice, na kojoj bi se borcima omogućio duži odmor. Da bismo imali povoljniju prostoriju za razmještaj jedinica i olakšali izviđanje doline Ibra, Stab Udarne grupe je odlučio da se noću između 31. marta i 1. aprila napadnu Bugari u Bzoviku, razbiju i prisile na povlačenje ka manastiru Studenici i Ušću. Ovu svoju odluku Stab Udarne grupe saopštio je jedinicama naredjenjem od 31. marta u 17,30 sati. Iste večeri, u 21 čas, Stab 2. proleterske divizije izdao je naredjenje štabovima svojih brigada.

Prema ovim naređenjima, glavnina 2. proleterske divizije izvršila je noćni marš pravcem s. Dražinići—s. Reka—s. Gobelja—Mirilovac—s. Despotovica—s. Vrmbaje i izjutra 1. aprila 1944. razmjestila se u sela Dobri Do, Vrmbaje (3. srpska brigada), Milici, Garina, Mlanča, Despotovica (4. proleterska brigada), Pridvorica (bolnica i bataljon 2. proleterske brigade). Iste noći krenula je na r. Studenicu glavnina 5. divizije, i to od Rudnog, Kruševca i Binića preko Binićkog polja i s. Koritnika. Odavde je 4. krajiška brigada produžila marš za Vionicu. Ostale jedinice smjestile su se u Brusniku i Koritniku.

Za noćni napad na Bugare u Bzoviku određene su 1. krajiška i 2. proleterska brigada sa po tri bataljona i dva bataljona 10. krajiške brigade. Na sastanku u Rudnom štabovi 1. krajiške i 2. proleterske brigade napravili su plan napada kojim je predviđeno da se neprijatelj okruži, a zatim klinovima razbije i prisili na povlačenje. Bataljoni 10. krajiške brigade imali su zadatak da bočnim dejstvom u rejonu s. Krljani ne dozvole Bugarima povlačenje prema Vionici. Borba je počela u dogovoreno vrijeme, sadejstvo među jedinicama bilo je veoma dobro, ali po prvom otporu Bugara vidjelo se da su oni očekivali naš napad i dobro se pripremili za kružnu odbranu. Naši bombaši stizali su do njihovih položaja — do kuća i rovova. Bugari su ginuli, ali su se uporno branili. Duboki snijeg i vidljivost otežavali su razvoj i veću efikasnost naših jedinica. Poslije nekoliko uzastopnih napada štabovi brigada su odlučili da zbog otkrivenog terena prije zore izvuku jedinice iz borbe. Druga proleterska uputila se preko Straže u s. Pridvoricu, a 1. krajiška brigada na prostoriju Pločnik, Ostatija, Koritnik. U ovoj borbi 2. proleterska brigada imala je 6 ranjenih, jedna drugarica podlegla je ranama; 1. krajiška brigada imala je 5 mrtvih i 10 ranjenih.

Bataljoni 10. krajiške brigade su ujutro 1. aprila iznenada napali Bugare kod s. Lazi i nanijeli im osjetne gubitke. Bugari su se povukli za Erce, a zatim je cijeli njihov 61. pješadijski puk povučen 2. aprila u dolinu Ibra i raspoređen na odsjeku Ušće—s. Sumnik.

Ovim borbama protiv Bugara završen je pokušaj 2. i 5. divizije da forsiraju Ibar i da stignu u Toplicu i Jablanicu.

Kako je dešifrovanjem naših radio-depeša znao da je cilj 2. i 5. divizije prodor u Toplicu i Jablanicu, a da bi im to spriječio, general Felber je za odsudnu borbu izabrao rijeku Ibar, kao jaku prirodnu prepreku na njihovom putu ka naznačenom cilju.

Korišćenjem dobrih komunikacija u dolinama Ibra, Moravice i Zapadne Morave, njemačka komanda je mogla da pravovremeno koncentriše i rasporedi svoje snage u zoni od Ušća do Raške, prema kojoj je, poslije borbi u rejonu Ivanjice, bio usmjeren pokret naše Udarne grupe.

Iako je cijenila svoje saveznike — brojno jake bugarske okupacione trupe i angažovala ih i u borbi na Ibru, njemačka komanda je zasnivala odbranu na rijeci na svojim dobro opremljenim i izvježbanim motorizovanim policijskim jedinicama, koje su raspolagale lakim tenkovima, oklopnim automobilima i oklopnim vozovima.

Neprijatelj je podjednako dobro organizovao odbranu na Ibru u čitavoj zoni napada 2. i 5. divizije. Tu nije bilo slabih mjesta, jer je za organizaciju odbrane imao dovoljno snaga. Treba istaći da je lijevu obalu rijeke obezbijedio odbranom ešeloniranom na 4—6 km po dubini, čime je našim jedinicama znatno otežao dolazak do rijeke i tako se osigurao od bilo kakvog iznenađenja na rijeci. Međutim, general Felber je najveću pažnju poklonio odbrani mostova. Iako su oni bili dobro branjeni iz betonskih bunkera, on je njihovu odbranu ojačao tenkovima i oklopnim vozovima, zatim artiljerijom i automatskim oruđima pješačkih jedinica.

U cjelini uzev, u organizaciji odbrane na Ibru neprijatelj je imao izrazitu prednost u odnosu na 2. i 5. diviziju u broju i naoružanju jedinica, u korišćenju rijeke kao prirodne prepreke i mogućnosti da prilaze rijeci obezbijedi postavljanjem odbrane po dubini.

Prema tome, odnos snaga u operaciji forsiranja Ibra bio je za nas do tog stepena nepovoljan da je našu odluku da preduzmemo tu operaciju moguće objasniti našim krajnje nedovoljnim poznavanjem angažovanih snaga protivnika i stepena organizacije odbrane.

U borbi na Ibru osnovni cilj Udarne grupe bio je da prijede rijeku. Na Ibru nije bilo gazova. Kako nije imala gumenih čamaca, a nije se mogla osloniti na pronalaženje mjesnih plovnih sredstava, Udarne grupa se odlučila za zauzimanje mostova. A kao što smo iznijeli, mostovi su bili dobro branjeni i nisu se mogli zauzeti. Tako se jedina šansa za prelaz rijeke nije ostvarila.

Zakašnjenje nekih jedinica u početku borbe na prilazima Ibru nije presudno uticalo na ishod operacije. Naime, odbrana mostova na Ušću i u Biljanovcu bila je dobro organizovana i teško je pretpostaviti da bismo ih zauzeli nešto dužom borbom. Zbog jake odbrane na rijeci i pojavom bugarskog ojačanog puka za leđima Udarne grupe, bilo je rizično zadržati jedinice na zauzetom zemljištu i slijedeće noći pokušati sa forsiranjem rijeke.

Dugi marševi i veliki naponi boraca u marševima i u borbama od Lima do Ibra, po dubokom snijegu i na brdsko-planinskom zemljištu, zamorili su naše jedinice. Međutim, Stab Udarne grupe žurio je da se što prije stigne na rijeku. Nadao se da će se na njoj naći manje neprijateljskih snaga i da će se postići izvjesno iznenađenje. Iz tih razloga donijeta je odluka da se forsiranje rijeke izvrši iz pokreta.

Iako je obavještajna služab jedinica Udarne grupe vrijedno radila, nismo mogli doći do tačnijih podataka o neprijatelju. Zbog okupatorskog i kvislinškog terora i strahovlade nad narodom, teško su nam se javljali naši istomišljenici i simpatizeri, koji bi nam pomogli u prikupljanju ovih podataka. S druge strane, jedan broj njemačkih i bugarskih jedinica stigao je za odbranu Ibra neposredno pred naš pokret ka rijeci i u toku same borbe, pa se o nekima od tih jedinica saznalo tek u toku borbe. Zbog slabih podataka o neprijatelju, izostala je tačna ocjena situacije.

Još se jednom pokazalo kako je teško obezbijediti prelaz rijeke osvajanjem dobro branjenih mostova i od kakvog je značaja za naše

manevarske jedinice koje su u izvršavanju svojih zadataka morale da forsiraju rijeke korištenjem čamaca. To su u pozitivnom smislu potvrdila i iskustva iz borbi naše Udarne grupe prilikom forsiranja Lima.³⁹⁾

7. DEJSTVA NA PROSTORIJI RUDNO—IVANJICA—DRAGAČEVO

Drugog aprila 1944. Štab Udarne grupe izvijestio je Vrhovni štab da divizije nisu uspjele da forsiraju Ibar, na što je Vrhovni štab uputio radio-depešu slijedeće sadržine:

»Javite detaljnije zašto nije mogli preći Ibar. Trebali ste najprije uputiti jedan ili dva bataljona da zauzmu most na rijeci. Sada trebate ostati do daljega na sektoru Ivanjica—Arilje—Užice. Udarite tu čvrste temelje za nadiranje u unutrašnjost Srbije. Nemojte suviše rasparčavati snage, zauzmite raspored da možete razbiti svaku koncentraciju na vas.«⁴⁰⁾

Na osnovu ovog naređenja, Štab Udarne grupe izvršio je dekoncentraciju jedinica tako što je 2. proleterska divizija upućena na prostoriju lijeva obala Ibra—Ivanjica—Arilje—Dragačevo, a 5. divizija na prostoriji r. Studenica—sjeverne padine Golije i Javora—Kušići—Ivanjica. Pored stvaranja uslova za izvršenje našeg osnovnog zadatka — prodora u unutrašnjost Srbije, jedinice su dobile zadatak da napadaju neprijateljske manje koncentracije, razbijaju četnike i politički rade u narodu, da jačaju uticaj NOP-a radi formiranja partizanskih odreda i narodnooslobodilačkih odbora i mobilizacije boraca za naše divizije. Raspored i zadaci divizija regulisani su naređenjima Štaba Udarne grupe od 3. aprila i Štaba 2. proleterske divizije od 4. aprila 1944. Prema ovim naređenjima, zadaci brigada 2. proleterske divizije bili su: 3. srpska brigada — na prostoru između Ivanjice i Ušća radi kontrole pravaca iz oba ova garnizona i veze između 2. i 5. divizije; 2. i 4. proleterska brigada u pokretu prema Dragačevu i Arilju radi razbijanja četnika na tom prostoru. Kod 5. divizije: 4. krajiška brigada sa dva bataljona u rejonu Rudno radi izviđanja i kontrole doline Ibra, ostale jedinice u Vionici; 1. krajiška brigada na prostoriji sela Gradac—Bela Stena—Kuluzino, sa zadatkom da izviđa pravce od Duge Poljane i Sjenice i pronađe pogodan rejon za prijem savezničkog materijala; 10. krajiška brigada na prostoriji sela Bratljevo—Ravna Gora—Kušići sa zadatkom izviđanja prema Ivanjici i Sjenici i razbijanja četnika i drugih neprijateljskih jedinica.⁴¹⁾

Brigade su počele sa pokretima u naznačene prostorije 4. aprila.

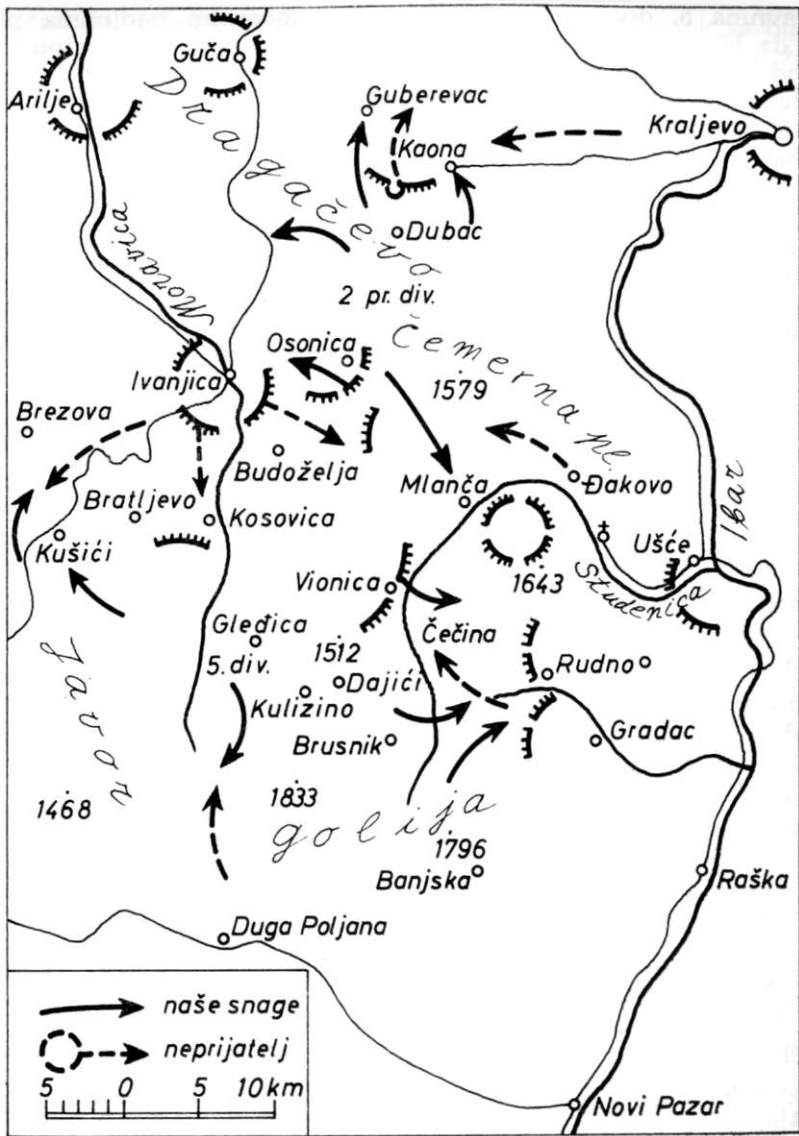
39) Ja sam u svom Ratnom dnevniku dao ocjenu o tome zašto nismo uspjeli da forsiramo Ibar. Nju sam napisao odmah poslije našeg povlačenja sa rijeke. Ona je i sada prihvatljiva, osim jednog zaključka, koji glasi da bi ostavljanjem jedne divizije na prostoru Užice—Ivanjica druga divizija mogla prikrivenije da stigne do Ibra. Naravno, tada nisam znao da njemačka komanda dešifruje naše depeše (Milutin Morača, Ratni dnevnik, str. 201—202).

40) A-CK SKJ, Fond CK KPJ, inv. br. 6253.

41) Zbornik 1/7, 73, 74 i 75 i operacijski dnevnik 2. proleterske divizije.

»Na čitavom ovom prostoru — kaže se u naređenju Štaba 5. divizije — koji će kontrolisati naše jedinice, treba da se ispolji što pre naš vojno-politički rad i da na njemu postavimo čvrste temelje za jačanje narodnooslobodilačkog pokreta u narodu. Po selima treba održavati u svakoj prilici zborove i konferencije i objašnjavati narodu današnju vojno-političku situaciju i pozivati ga u NO borbu«. I dalje:

Dejstva na prostoriji Rudno—Ivanjica—Dragačevo
(2—21. 4. 1944)

»Ne smemo dozvoliti neprijatelju da bilo na kom sektoru iznenadi naše jedinice jačom koncentracijom svojih snaga. Štabovi brigada moraju na vreme osetiti tu koncentraciju putem obavještajne službe, kao i svojim akcijama u pravcima neprijateljske koncentracije, kako bi se blagovremeno mogle doneti pravilne odluke o napadu na tu neprijateljsku koncentraciju ili izbegavanje težih borbi sa jačim neprijateljem putem manevra. Već sada treba imati u vidu da neprijatelj može prikupiti izvesne jače snage i pokušati da nas odbaci sa pomenute teritorije. Zato treba čitav naš rad da bude skoncentrisan za osujećivanje neprijateljskih namera«.

Glavnina 5. divizije zadržana je na sjevernim padinama planine Golije da bi se obezbijedila sigurna prostorija za prijem ratnog materijala od saveznika putem aviona. Zamolili smo Vrhovni štab da nam saveznici pošalju gumene čamce, municiju i sanitetski materijal, jer smo bili riješeni da prvom povoljnom prilikom opet krenemo na forsiranje Ibra. Sa municijom smo stajali slabo, gotovo kritično. Pojedine naše brigade imale su po 5 metaka na pušku, a 15 na puškomitraljez. Malo smo municije zaplijenili od kvislinških jedinica, a Bugari su se uglavnom držali pozicione borbe, pa se i od njih teško moglo oteti više municije. Da bi ih pokrenuli iz rovova i drugih zaklona, naši borci morali su dobro da zagriju cijevi svoga oružja. Stanje sa municijom najbolje se vidi iz radio-depeše Štaba Udarne grupe upućene 9. aprila 1944. Vrhovnom štabu:

»Vodimo borbu sa Bugarima i nedićevcima u dolini Studenice, jačine oko 2.500. Sve bismo ih razbili da imamo municije. Imamo na pušku deset metaka, na mitraljez stotinu. Molimo da nam Rusi pošalju municiju. Čekamo na starom mjestu.«⁴²⁾

Ponestajalo nam je i sanitetskog materijala. Iako dosadašnje borbe nisu bile dugotrajnije i izrazito teške, ipak je rastao broj ranjenih, pa i bolesnih boraca. Samo je 4. proleterska brigada 1. aprila 1944. imala 140 ranjenih i bolesnih boraca, među kojima 7 na nosilima. Zbog velikih bolnica, pokretljivost brigada bila je znatno smanjena.

Relativno dugo čekanje na prvu i jedinu pošiljku ratnog materijala od saveznika, koja je noću 16. aprila spuštена padobranima iz aviona, dosta je vezalo ruke Štabu Udarne grupe u smislu racionalnije i efikasnije upotrebe divizija. Pošto smo u borbama od 1. aprila zaplijenili nekoliko radio-stanica i pošto ih je osposobio Zdravko Oljača, borac 2. proleterske divizije, radio-mehaničar po struci, dvije su posiate 2. diviziji, a treća se opravljala za 1. krajišku brigadu. Međutim, radio-telegrafisti su bili na brzinu obučeni, radio-stanice su se kvarile, te od njih nismo imali neke veće koristi.

Početkom aprila drugovi iz rukovodstva Srbije donijeli su dvije važne odluke. U ime Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju i Glavnog štaba NOV i PO Srbije odredili su nekoliko drugova za Okružni komitet KPJ za užički okrug i osnovali su Užički partizanski odred. Za komandanta odreda određen je Mihajlo Jelić, za političkog komesara Milorad Dostanić, za zamjenika političkog komesara Dušan Đurđić. Ovi drugovi sa malim brojem boraca poslali su sa 10. krajiškom brigadom na zadatke u pravcu Katića.⁴³⁾

Za vojno-politički rad štabovi su pripremili dovoljno priručnog materijala. U tome su nam pomogli drugovi iz rukovodstva NOP Srbije.

42) Knjiga poslatih depeša Štaba Udarne grupe divizija NOVJ, A-VII, k. 372, reg. br. 37/3-1.

Za spuštanje ratnog materijala od saveznika izabrali smo zemljište kod s. Kulinino, na sjevernim padinama Golije.

43) Ljubodrag Đurić, Ratni dnevnik, VIZ, Beograd 1966, str. 367.

Oni su, takođe, zajedno sa Sterju Atanasovim, napisali letak za bugarske vojnike s pozivom da prelaze na stranu naših jedinica i da se zajedno sa nama bore protiv njemačkih i bugarskih okupatora.⁴⁴¹

Pošto je odbranom na Ibru spriječio prodor 2. i 5. divizije u Toplicu i Jablanicu, njemački komandant za Srbiju general Hans Felber nije odustao od svoje zamisli da ih u narednim operacijama opkoli i uništi ili barem da ih primora da napuste Srbiju. Za taj poduhvat namjeravao je da u prvim borbama upotrijebi sve jedinice koje su se nalazile u dolini Ibra i u rejonu Ivanjice i sve četničke korpuse, koji su se već nalazili na određenim koncentracijskim prostorijama. Radi lakšeg komandovanja snagama koje su se nalazile u dolini Ibra, general Felber je 31. marta 1944. obrazovao bugarsku 25. sabirnu diviziju, i za njenog komandanta postavio bugarskog general-majora Nikolu Grozdanova. Da bi otklonio opasnost od ponovnog pokušaja 2. i 5. divizije da forsiraju Ibar, general Grozdanov je predložio Felberu da na 2. i 5. diviziju izvrši napad opštim pravcem Rudno—Ivanjica, sa čime se general Felber složio i naredio Grozdanovu da ujutro 6. aprila pređe u nastupanje.

General-major Grozdanov je od jedinice 25. divizije 4. aprila formirao dvije borbene grupe: borbenu grupu »Sever« (70. pješadijski puk, 3. bataljon 61. pješadijskog puka, 1. baterija 1. protivtenkovskog divizionna, 10. i 13. vod 1. brdske baterije, 15. vod 1. brdske haubičke baterije i jedan pionirski vod) pod komandom bugarskog pukovnika Koleva. Grupa se prikupila u rejonu Ušća, i imala zadatak da nastupa pravcem Ušće—pl. Radočelo—Vionica; borbenu grupu »Jug« (1. i 2. bataljon Srpskog dobrovoljačkog korpusa, 2. bataljon njemačkog 3. dobrovoljačkog policijskog puka, 2. bataljon bugarskog 122. pješadijskog puka, 19. vod 1. brdske baterije i jedan pionirski vod) pod komandom njemačkog pukovnika Sredera. Grupa je završavala prikupljanje u rejonu Raška—s. Sumnik—s. Zarevo—Koritnik. Rezerva 25. bugarske divizije — 1. i 3. bataljon 61. pješadijskog puka, 3. bataljon 122. pješadijskog puka, 10. vod 1. brdske baterije — u rejonu s. Končulići—s. Rudnica (4—6 km jugoistočno od Raške) sa isturenim 3. bataljonom 61. pješadijskog puka i 10. vod 1. brdske baterije na položaju Stupnik (trig. 859)—Orlušići (k. 666). Komandant bugarske 25. divizije zadržao je pod svojom komandom 8. vod 1. haubičke bate-

44) Šterja Atanasov Viktor zamolio je Štab Udarne grupe da bugarske vojnike koje zarobe naše jedinice šalje njemu da ih on politički osvješćuje. Štabovi 2. i 5. divizije nisu imali ništa protiv toga i poslije saslušanja zarobljene Bugare upućivali su Š. Atanasovu. Međutim, u svojoj knjizi »Beleške revolucionara« (str. 190—191) Š. Atanasov o tome ne piše, nego kaže kako su bugarski vojnici, osuđeni kao napredni ljudi, bježali iz zatvora i stizali do naših jedinica, a drugi su za vrijeme borbi prelazili na našu stranu. Š. Atanasov ni riječ ne kaže da su bugarske okupatorske jedinice vodile borbu protiv 2. i 5. divizije, ne spominje nijednu bugarsku okupatorsku jedinicu, pa po njemu proizilazi da u Srbiji za vrijeme 2. svjetskog rata nije bilo bugarskih okupatorskih trupa i da su Bugari koji su pobjegli našim jedinicama bili u sastavu neke druge vojske. Istina je, međutim, bila drukčija — sa nekoliko izuzetaka svi Bugari su bili zarobljeni u teškim borbama, a dobar dio njih je prvom zgodom pobjegao u bugarske okupatorske jedinice. Zaista je čudno da je Š. Atanasov, stari revolucionar i član CK KP Bugarske, svjedok borbi 2. i 5. divizije u Srbiji u proljeće 1944, mogao da izmisli i napiše ovu naivnu priču o držanju bugarskih okupatorskih vojnika u Srbiji. Ili je možda ovu priču izmislio izdavač njegove knjige.

rije, 3. korpusnu pionirsku četui i četiri oklopna voza u zoni Raška—Ušće. Mostove u ovoj zoni osiguravale su i dalje jedinice bjelogardejskog Ruskog zaštitnog korpusa i Srpske državne straže, pod komandom pukovnika Redića, komandanta kraljevačke oblasti Srpske državne straže. Operativna rezerva komandanta Felbera (696. bataljon poljske žandarmerije, 1. bataljon 3. puka i 1. bataljon 4. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa), pod komandom njemačkog majora Fajtera, nalazila se na prostoru Raške; u rejonu Ivanjica—glavnina 63. pješadijskog puka bugarske 24. divizije, dio 3. i 4. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa i odranije stacionirane jedinice Srpske državne straže.

Izvršavajući naređenje generala Felbera, četnička Vrhovna komanda 4. aprila postavila je Javorski korpus u rejon s. Dramlići na lijevi bok borbene grupe »Jug«, Rasinski korpus — na Kopaonik, 2. kosovski jurišni korpus — Raška—s. Trnava, 2. ravnogorski korpus — s. Dubac—s. Propljenica, Zlatiborski i Požeški korpus — pl. Murtenica—s. Jasenovo. U Jasenovu se nalazio i jedan bataljon bugarske 24. divizije.

U Dugoj Poljani nalazio se njemački 297. izviđački bataljon i intenzivno izviđao staze koje vode na greben pl. Golije. Uveče 4. aprila bilo je uglavnom završeno grupisanje neprijateljskih snaga na području Raška—Ivanjica—Kraljevo.⁴⁵⁾ Kada su god atmosfere prilike dozvoljavale, neprijateljska avijacija intenzivno je izviđala prostoriju 2. i 5. divizije, mitraljirala i bombardovala naše jedinice.

Dekonzracijom svojih jedinica i njihovim akcijama, štabovi 2. i 5. divizije omeli su plan generala Felbera.

Petog aprila, u nastupanju prema Dragačevu, 2. i 4. proleterska brigada preduhitrile su napad četničkog 2. ravnogorskog korpusa i u oštroj borbi odbacile četnike — na desnom krilu prema s. Đakovu, u centru preko pl. Čemerne ka s. Bresniku, a na lijevom krilu prema s. Osonici. U borbi su učestvovala Leteća brigada, 2. žička, 1. i 2. ljubička brigada. Četnici su imali oko 40 izbačenih iz stroja i 13 zarobljenih. Naši gubici — 3 mrtva i 3 ranjena borca. Sutradan, 6. aprila, obje brigade su produžile nastupanje na sjever. Veliki snijeg ometao je i usporavao njihov pokret, osobito preko pl. Čemerne. Njihovi čelni bataljoni su u borbama kod Debelog Jasena, u Osonici, u s. Dobrom Dolu, u s. Gornjem Dupcu i u Borovoj strani, potisnuli jedinice četničkog 1. ravnogorskog korpusa, a u Osonici zarobili cijelu četui 2. dragačevske brigade (24 četnika). Uveče se 2. proleterska brigada smjestila u sela Toljišnica i Propljenica, a 4. proleterska brigada u sela Osonicu, Mečke, Gornji i Donji Dubac.

Da bi osigurale leđa 2. i 4. proleterskoj brigadi od neprijateljskih snaga koje su se nalazile na liniji Ušće—Dražinići, 3. srpska brigada se 6. aprila pomjerila na prostoriju Vrmbaje—Ječmište—Brezova. Ona je na desnom krilu održavala vezu sa 4. krajiškom brigadom.

Pokret proleterske divizije prema sjeveru uznemirio je njemačkog komandanta za Srbiju Felbera, pa je odlučio da izmijeni plan o nastupanju bugarske 25. divizije. On je naredio da se dijelom snaga prema 5. aviziji na liniji Gradina—Pločnik pređe u odbranu, a da glavnina snaga bugarske 25. divizije krene na sjeverozapad, u napad na 2. proletersku diviziju. Plašeći se novog našeg pokušaja da forsiramo Ibar, general Fel-

45) P. Višnjčić, n. d., str. 126—138.

ber je ojačao njegovu odbranu izdvojivši iz borbene grupe »Jug« 2. bataljon njemačkog 3. policijskog puka, a stalne posade na mostovima i željezničkim stanicama ojačao 3. pukom bjelogardejskog Ruskog zaštitnog korpusa. Komandu nad odbrambenom zonom Kraljeva preuzeo je njemački vazduhoplovni potpukovnik Šulc, komandant padobranskog učilišta u Kraljevu. Dijelovi njemačkog 4. puka »Brandenburg«, koji su iz Mađarske stigli u Kraljevo, ostali su na raspolaganju generalu Felberu. Sedmog aprila četnički 2. ravnogorski korpus stigao je u s. Ročevići (16 km zapadno od Kraljeva). Ovdje je od Nijemaca dobio 47.000 metaka i odmah zatim je upućen ka selima Kaoni i Dupcu radi napada na jedinice 2. proleTERSKE divizije.⁴⁶⁾

Kao što se vidi, reakcije njemačkog komandanta u Srbiji generala Hansa Felbera na pokrete i borbena dejstva jedinica 2. i 5. divizije bile su. brze, i brže nego što je to zahtijevala momentana situacija. To upućuje na zaključak da je imao veliki respekt prema ovim našim divizijama.

Pošto su se 7. aprila malo odmorile, 2. i 4. proleTERSKA brigada su 8. aprila nastavile akciju protiv četnika. Potpomognute jednim bataljonom Srpskog dobrovoljačkog korpusa, jedinice četničkog 2. ravnogorskog korpusa, jačine oko 1.500 ljudi, isturile su jake snage južno od Kaone, na liniju k. 591—k. 608—k. 663—k. 763 i na njoj dočekale 2. proleTERSKU brigadu. Razvila se žestoka borba, pojedine kote prelazile su iz ruke u ruku i četnici su uspjeli da zadrže cijelu liniju. Pred veče su od Nijemaca u dva kamiona dobili novu pošiljku municije, a iz Kraljeva stigao im je u pomoć jedan bataljon Srpskog dobrovoljačkog korpusa. I. 4. proleTERSKA brigada tog dana vodila je žestoku borbu protiv četničkog 1. ravnogorskog korpusa i 1. i 3. bataljona 3. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa. Četnici i nedićevci nastojali su da zauzmu Donji i Gornji Dubac, ali ih je uveče odbacila 4. proleTERSKA brigada, i u protivnapadu zauzela s. Vučkovicu i s. Luke i povratila Osonicu.

Stab 2. proleTERSKE divizije nalazio se u G. Dupcu, odakle je mogao dobro da prati razvoj borbe. Pravilno je ocijenio da protiv četnika u Kaoni mora angažovati jače snage i da napad treba izvesti što prije, još u toku slijedeće noći. Druga proleTERSKA brigada i dva bataljona 4. proleTERSKE izvršili su noću 8/9. aprila silovit napad na četnike u selima Kaoni i Vlasteljici i potpuno ih razbili. Razbijen je i bataljon Srpske državne straže. U toj borbi neprijatelj je imao oko 70 mrtvih, a 25 je zarobljeno; zaplijenjeno je 10 puškomitraljeza, 1 teški bacač, dosta pušaka i municije. Mi smo imali 5 mrtvih i 27 ranjenih, od kojih 7 teško. Od avijacije su 8. aprila poginula 3 druga, među kojima politički komesar bataljona Mihailo Boljanić, i ranjene su 2 drugarice.⁴⁷⁾

Od zarobljenih četnika naši su doznali da je četničkim korpusima komandovao lično Draža Mihailović, čiji se štab nalazio u Guči. Draža je naredio da nema povlačenja — mora se pobijediti ili izginuti. Međutim, njegovi »korpusi« nisu izdržali silovit napad naših jedinica.

Devetog aprila 2. proleTERSKA brigada nalazila se na prostoriji S. Pekčanica—s. Kaona—s. Propljenica. U toku dana njeni dijelovi vodili su ki-aću borbu kod Ročevića sa 2 tenka i njemačkom pješadijom dovezenom

46) P. Višnjić, n. d., str. 143—144.

47) Operacijski dnevnik 2. proleTERSKE divizije.

iz Kraljeva u 6 kamiona. Ostavljajući 2 mrtva, Nijemci su se vratili u Kraljevo. Četvrta proleterska brigada bila je na prostorija s. Guberevac—s. Živice—Tocilova glava (k. 709)—s. Mečke. Njene jedinice su 9. aprila vodile manje borbe sa četnicima.

Zbog poraza četnika u Kaoni general Felber morao je opet da interveniše. Plašeći se da bi naše jedinice mogle forsirati Ibar kod selâ Maglić i Lopatnica, on je tamo 9. aprila uputio iz Kraljeva bugarski 8. mitraljeski bataljon. Istog dana naredio je da borbeno grupa »Šreder« sa prostorije manastir Studenica—Đakovo izvrši napad u pravcu Debelog Jase-na, u leđa glavnini 2. proleterske divizije, da bi razdvojio 2. i 5. diviziju.

Ujutro 10. aprila neprijatelj je od pravca Guče i Kraljeva izvršio napad na jedinice 2. i 4. proleterske brigade. Mada su borbe na oba pravca bile oštre i napade vršile dosta jake snage neprijatelja, naši su zadržali svoje položaje. Izbačeno je iz stroja oko 40 neprijateljskih vojnika, zaplijenjena su 2 »šarca«, nešto municije i druge opreme. Naši bataljoni imali su jednog poginulog i 6 ranjenih.

Radi akcije protiv Bugara u rejonu Čečina—Rudno, jedinice 2. proleterske divizije su 11. aprila otpočele pomjeranje iz Dragačeva na jug.

Dok je 2. proleterska divizija operisala u Dragačevu, 5. divizija je nastojala da neprijatelju oduzme inicijativu na pravcu Rudno—Čečina, a potom da ga prisili na povlačenje iz doline Studenice.

Ujutro 7. aprila, neprijatelj, jačine 1.500 vojnika, uglavnom Bugara, krenuo je iz Binića i Rudna prema dolini Studenice. U borbu je stupila 4. krajiška brigada. Neprijatelj je na pravcu Čečine uspio da zauzme zaseoke Perišiće i Pejoviće u s. Vionici, a na lijevom krilu — Đopičko brdo, s. Pločnik i s. Ostatiju. Zadovoljan postignutim uspjehom, osobito onim na pravcu Vionice, general Felber je naredio borbenoj grupi »Sever« da ujutro 8. aprila produži napad ka sjeverozapadu pravcem s. Vionica—s. Komadine—s. Butkovo i da se u rejonu Butkova spoji sa jedinicama nje-mačkog 4. puka »Brandenburg«, koje su iz Valjeva prebačene u Ivanjicu, i naredeno im da 8. aprila krenu u napad ka s. Butkovu. Ovim dejstvom neprijatelj je imao namjeru da razdvoji 2. i 5. diviziju, a jedinice 5. divi-zije da nabaci na pl. Goliju i da ih počesno tuče.

Uočivši opasnost od prodora neprijatelja u Vionicu, Štab 5. divizije je naredio 1. krajiškoj brigadi da napadne njegovo lijevo krilo pravcem s. Brusnik—s. Kotlovi—s. Pločnik i prisili ga na povlačenje iz doline Studenice. Snažnim napadom u 6 časova 8. aprila 1. krajiška brigada najprije je potisnula neprijatelja iz zaseoka Ljeskovice, Crne Reke i Kotlova, a zatim, osjetivši njegovu zbunjenost i nesigurnost, produžila nastupanje u pravcu Rudna, zabacujući tako svoje bataljone iza leđa neprijateljevih jedinica koje su se nalazile na frontu prema 4. krajiškoj brigadi. U toku 8. aprila 1. krajiška brigada dostigla je liniju s. Krljani—s. Milekići, a neprijatelj je napustio Rudno. Zbog nepovoljnog razvoja situacije na pravcu napada 1. krajiške brigade, Bugari su odustali od napada na Vio-nicu, čak su i napustili zauzeto zemljište na lijevoj obali Studenice i hitno poslali jedan bataljon u Bzovik. Zarobljeni Bugari su izjavili da se prema 4. krajiškoj brigadi nalazi cijeli njihov puk, a 1. krajiška prisilila je na povlačenje jedan bugarski bataljon, dva bataljona nedićevaca i četnički

Javorski korpus. U borbi toga dana 1. krajiška brigada imala je 2 mrtva i 3 ranjena druga, a 4. krajiška brigada jednog mrtvog i 5 ranjenih.⁴⁸⁾

Da bi spriječio prelaz 4. krajiške brigade na desnu obalu Studenice, komandant bugarske 25. divizije je uveče 8. aprila privukao dva bataljona 61. pješadijskog puka u rejon Malinjak—Vrhovi—Stupa, a jedan bataljon poslao je u rejon s. Polumira (10 km sjeverno od Ušća) da spriječi eventualni pokušaj naših jedinica da ovdje pređu Ibar. Devetog aprila na frontu 5. divizije vladalo je zatišje.

U vremenu od 4. do 10. aprila na području 10. krajiške brigade nije bilo značajnijih događaja. Brigada je izvidala pravce prema Ivanjici i Dugoj Poljani, obezbjeđivala sve bolnice 5. divizije i prostoriju za spuštanje ratnog materijala od saveznika. Desetog aprila njen Štab obavijestio je Štab 5. divizije o dolasku u Ivanjicu veće motorizovane jedinice, sa 6 tenkova i 10 oklopnih automobila. Bili su to dijelovi njemačkog 4. puka »Brandenburg«.

Malo sam detaljnije iznio naše i neprijateljeve planove i obostrana borbena dejstva u vremenu od 1. do 10. aprila, jer su obe strane i u periodu do 20. aprila ostale kod istih svojih odluka i nastojale da ih realizuju — Štab Udarne grupe da stvori uslove za novi pokret ka Ibru radi prodora u Toplicu, a neprijatelj — da to našim divizijama spriječi, da im nanese što veće gubitke i prisili ih na povlačenje iz Srbije.

Šestog aprila Vrhovni štab je obavijestio štab Udarne grupe da se pripremi za prijem ratnog materijala od saveznika, a 10. aprila poslao mu naređenje sljedeće sadržine:

»Izvidite mogućnost za Mihaila (Blagoja Neškovića — M. M.) da ode u Jablanicu. Čim se pruži prilika, vaš glavni zadatak jeste doći na teren Jablanica—Toplica. Sa svojim akcijama zavarajte neprijatelja kao da ćete prema Šumadiji.«⁴⁹⁾

Neuspjeh u forsiranju Ibra nije za posljedicu imao samo odlaganje izvršenja osnovnog zadatka Udarne grupe — njenog prodora u Toplicu i Jablanicu radi podrške tamošnjim našim snagama na liniji rasplamsavanja borbe koja je uzimala baš u ovom dijelu Srbije sve šire razmjere, već i odlaganje povratka rukovodećih ljudi NOP-a Srbije, posebno sekretara PK KPJ B. Neškovića, čije je duže odsustvo iz Srbije otežavalo rad srpskog rukovodstva na usmjeravanju i koordinaciji snaga NOP-a u cijeloj Srbiji. Računajući s tim, i Tito je nastojao da se na neki način ubrza prebacivanje drugova iz srpskog rukovodstva u Srbiju, i to po mogućnosti i prije prodora Udarne grupe divizija. Međutim, iako smo zajednički razmatrali takvu mogućnost, nismo našli rješenje. Bilo je riskantno da se oni upute s pratnjom kroz teritoriju gusto posjednutu snagama neprijatelja.

U vrijeme kada smo primili navedenu depešu, situacija u kojoj se našla Udarne grupa bila je dosta složena. Obavještavajući Vrhovni štab

48) Zbornik 1/7, 82 i 89.

49) Zbornik II/12, 266.

o borbama u dolini Studenice i u Dragačevu, o neprijateljskim snagama u dolini Studenice i u rejonu Ivanjice, o uslovima borbi i života jedinica, zatim o potrebi da saveznici pošalju traženi materijal, naveli smo i slijedeće: »Ako neprijatelju stignu pojačanja, moraćemo napustiti sektor Ivanjica—Ibar—Golija«. ⁵⁰ Već sutradan uslijedilo je oštro naređenje Vrhovnog komandanta:

»Za Moraču i generala Ilića. Vi ne smijete napustiti taj sektor zbog nekog pritiska neprijatelja koji je tri puta slabiji (od vaših snaga — dodao M. M.). To bi za nas bio politički udarac. Tražimo jedinstvo gledišta po tom pitanju, za koje se moraju založiti svi politički i vojni rukovodioci obiju divizija.

Na tom prostoru imate dovoljno mjesta za manevrisanje. Negdje duboko u Srbiju sada još nemojte odlaziti zbog onih bugarskih snaga (zbor Bugara na prostoru Čečina—Rudno i u Ivanjici — prim. M. M.) jedino u tom slučaju ako vas okolnosti prisile ..,«⁵¹)

Nas u štabu Udarne grupe nije iznenadila oštrina depeše Vrhovnog komandanta, ali nas se neprijatno dojmilo izraženo nepovjerenje u naše izvještaje o snagama neprijatelja, pa i upozorenje o jedinstva gledišta komandnog sastava jedinica. Punu istinu o razlozima ovih rezervi saznao sam tek kada sam konsultovao arhivske izvore u toku rada na ovoj knjizi. U izvještaju koji je u seriji radio-depeša B. Nešković, sekretar PK KPJ za Srbiju, uputio Centralnom komitetu KPJ u vremenu od 11. do 14. aprila ima i takvih kritičkih ocjena koje ni onda ni danas ne bismo prihvatili kao objektivne. Tako, na primjer, jedna od tih radio-depeša, upućena 11. aprila, glasi:

»Postoji neodlučnost i neopravdana strepnja od dubljeg ulaska u Srbiju kod izvjesnih vojnih i političkih rukovodilaca obiju divizija. To se ispoljilo i na Limu i na Ibru.«⁵²)

A druga od 14. aprila:

»Slaba vojnička podgotovljenost jedinica, to je zaključak sa sastanka oba divizijska komiteta. Postoji razlabavljenost jedinica u vojnom pogledu.«

Citirane ocjene su me iznenadile tim više što smo u vrijeme bavljenja Udarne grupe divizija na prostoriji Golija—Ivanjica—Dragačevo imali česte sastanke sa drugovima iz rukovodstva Srbije i sa delegatom Vrhovnog štaba generalom Pavlom Iličem, na kojima smo analizirali razloge zbog kojih nismo uspjeli da noću 30/31. marta forsiramo Ibar i razmatrali sva pitanja u vezi sa naređenjem Vrhovnog štaba da stvorimo uslove za novi pokret ka rijeci radi njenog forsiranja. Razgovarali smo i o svim našim drugim poslovima — o ishrani i smještaju jedinica, o učvršćenju naših veza sa narodom itd. Ovi razgovori bili su za sve nas korisni. Oni su nam pomagali da se bolje snalazimo u dosta složenoj situaciji — u borbi sa jakim i agresivnim neprijateljem. Na nekim od sastanaka drugovi iz

50) Zbornik II/12, 268, napomena 3.

51) Zbornik II/12, 271.

52) Zbornik II/12, 299, napomena 2. I sve druge depeše sekretara PK KPJ za Srbiju koje navodim nalaze se u ovoj napomeni dokumenta br. 299.

rukovodstva Srbije iznosili su i izvjesne kritičke primjedbe o tome da kod nekih naših štabova postoji bojazan od dubljeg prodora u Srbiju i da oni žele da se jedinice vrate u Sandžak. Mi smo na te primjedbe odgovarali da je prirodno što stariješine u štabovima razgovaraju o teškim borbama koje vodimo, o slabim uslovima ishrane i o drugim nevoljama, ali da su oni svjesni značaja zadataka koje imaju naše divizije, da svi žele da ih izvrše i da niko ne želi da se bilo gdje vrati iz Srbije.

Poznato je da su partijski organi u našim ratnim jedinicama veoma kritički razmatrali i ocjenjivali vojno-stručnu i ideološko-političku osposobljenost štabova i jedinica, njihovo jedinstvo i borbenu čvrstinu. I to je bilo dobro. Međutim, u citiranom dijelu izvještaja izostala je objektivna ocjena o moralno-političkom stanju u jedinicama 2. i 5. divizije. Izrečenu ocjenu demantuju i činjenice koje se iznose u slijedećem dijelu istog izvještaja:

»Uzeli smo kurs povlačenja komandanata, komesara i zamjenika komandanata bataljona koji su se istakli i prerasli svoje funkcije. Sada dobijaju funkcije pri štabovima brigada i divizija, a služiče nam kao rezervni kadar za Srbiju.«

Prilog citiranim ocjenama ne mogu biti ni podaci o organizacionoj strukturi KPJ i Skoja izloženi u tom istom izvještaju, a iz kojih se vidi da je od ukupno 5.013 boraca u brigadama obje divizije (bez štabova divizija i njihovih prištapskih jedinica) bilo 1.729 članova KPJ i 284 kandidata za članove, te 1.570 članova Skoja ili ukupno 3.573 organizovanih, odnosno preko 70%.

Postupajući po naređenju Vrhovnog štaba, Štab Udarne grupe je nastavio s pripremama za izvršenje našeg glavnog zadatka. Trebalo je da osiguramo prostoriju za prijem materijala i potrebno vrijeme da se sačeka dolazak savezničkih aviona. Do toga vremena trebalo je prisiliti neprijatelja da se povuče iz doline Studenice, odnosno sa prostorija Čečina—Dolovi—Bzovik, i tako stvoriti uslove za pokret jedinica ka Ibru. Ovu svoju zamisao Štab Udarne grupe saopštio je potčinjenim štabovima 12. aprila. Prema procjeni naše obavještajne službe, jačina neprijatelja u naznačenom rejonu bila su četiri bugarska bataljona. Plan napada je bio da dvije brigade 2. proleterske divizije napadnu sa sjevera i sjeveroistoka, a dvije brigade 5. divizije sa juga i jugoistoka, i tako prisile neprijatelja na povlačenje u pravcu Ivanjice. Kako je za povratak brigada 2. proleterske divizije iz Dragačeva bilo potrebno izvjesno vrijeme, predvičeno je da napad sve četiri brigade počne noću 14/15. aprila.

Prema razvoju situacije, štabovi divizija su dopunjavali zadatke brigadama, osobito u vezi sa obavještajnom i izviđačkom djelatnošću. Za izviđanje doline Ibra na odsjeku od Mataruga do Ušća štab 2. proleterske divizije odredio je 2. proletersku brigadu, a za odsjek od Ušća zaključno sa Raškom taj zadatak je imala 1. krajiška brigada.⁵³¹

Osjetivši pokret jedinica 2. proleterske divizije iz Dragačeva na jug, a da bi joj spriječio dejstvo u dolini Studenice, general Felber je odlučio

53) Zbornik 1/7, 95, 96, 100, 101, 103, 106, 108, 112 i 125.

da dijelom snaga bugarske 25. divizije zatvori pravac s. Mlanča—Ušće, a da glavninom njenih snaga pređe u napad, i to sa dva bataljona pravcem s. Vrmbaja—Velika livada (k. 1280)—s. Budoželja, i sa dva bataljona iz rejonu manastir Studenica—s. Polumir u pravcu s. Šavova i s. Osonice. Napad tih snaga trebalo je da otpočne 13. aprila u 6 časova. Prema 5. diviziji na desnoj obali Studenice ostao je bugarski 70. pješadijski puk.⁵⁴

U vremenu od 10. do 16. aprila jedinice 2. i 5. divizije vodile su žestoku borbu na svim navedenim pravcima. Odlučnim dejstvom 2. proleterska divizija suzbila je napade neprijatelja na pravcu Mlanče i Đakova i odbacila ga ka manastiru Studenici i Polumiru. U borbi kod Đakova 13. aprila neprijatelj je imao 15 mrtvih i 5 zarobljenih. Daljim napadima jedinice 2. proleterske divizije ka jugu i akcijama 1. krajiške brigade u rejonu Rudno i upornom odbranom 4. krajiške brigade, Bugari su bili prisiljeni da se povuku iz Čečine i Bzovika, a 4. proleterska brigada opkolila je u s. Borkovu 1. bataljon bugarskog 122. pješadijskog puka. Na taj bataljon proleterci su izveli dva noćna napada (14/15. i 15/16. april) i jedan dnevni. Iako su pretrpjeli velike gubitke i bili sabijeni na uski prostor, Bugari su se uporno branili iz streljačkih rovova i zaklona koristeći pri tom sva raspoloživa borbena sredstva.⁵⁵ Tom bataljonu 15. aprila upućena je preko Rudna pomoć jačine dva bugarska bataljona. Nailazeći u Bzoviku na slab otpor dijelova 1. krajiške brigade, Bugari su se kretali preko Mirilovca i Jelene Poljane i kod Miličkog krsta (k. 1441) zadržao ih je bataljon 4. proleterske brigade. I drugi naš napad noću 15/16. aprila nije dao očekivane rezultate, pa su se bataljoni 4. proleterske brigade prebacili u s. Mlanču.

Prema našim podacima, 1. bataljon bugarskog 122. puka imao je oko 100—120 mrtvih, ranjenih je bilo više, od kojih 28 na nosilima; zarobljeno je 19 vojnika, od kojih 1 oficir i 1 podoficir; zaplijenjeno je 5 puškomitraljeza, dosta pušaka, municije i druge opreme. Četvrta proleterska brigada imala je 18 mrtvih i 52 ranjena, od kojih 24 teže. Najviše gubitaka proleterci su imali od minobacačke vatre.

Da bi pomogao svoje snage u s. Milići, 16. aprila izjutra krenuo je iz Ivanjice 2. bataljon bugarskog 63. pješadijskog puka pravcem s. Budoželja—s. Vrmbaje—s. Milići. Bugare su na Velikim livadama sačekale jedinice 3. srpske brigade i odbacile ih nazad. Bugari su imali 5 mrtvih i 4 zarobljena, zaplijenjen je puškomitraljez, 5 pušaka i nešto municije. Mi smo imali jednog poginulog i 5 ranjenih, od kojih dva teže.⁵⁶

Kada je neprijatelj napustio sela Čečinu i Bzovik, 1. krajiška brigada, ojačana bataljonom 4. krajiške, orijentisala je glavninu svojih snaga na rejon s. Rudno—s. Binići. Njenom pojavom kod Rudna Bugari su jednim svojim bataljonom hitno zaposjeli jake tačke Gradinu (k. 1221) i Jeselevicu (k. 1136), južno od Rudna, radi zaštite doline Ibra na pravcu Raške. Na bugarsku posadu u Jeselevici noću 14/15. aprila izvršio je napad

54) P. Višnjić n. d., str. 173—174.

55) Prvi bataljon bugarskog 122. puka imao je oko 700 vojnika, a od naoružanja, pored pušaka i puškomitraljeza, imao je 2 brdska topa, 6 teških minobacača, 9 teških mitraljeza i dovoljne količine municije. Borci 4. proleterske brigade za sva svoja oružja raspolagali su sa malo municije. Bugari se nisu micali iz rovova i drugih zaklona (operacijski dnevnik 2. proleterske divizije).

56) Operacijski dnevnik 2. proleterske divizije.

jedan njen bataljon, ali su se Bugari snažno oduprli. Drugi njen bataljon napao je u zoru 15. aprila bugarsku kolonu kod Rudna i nanio joj gubitke. Naši su imali jednog poginulog i 6 ranjenih. Posjedanjem i čvrstim držanjem linije Bzovik—Rudno—Gradina—Jeselevica neprijatelj je onemogućio 1. krajišku brigadu da ga ugrozi na tom prostoru. Vrativši bataljon 4. krajiške brigade u njen sastav, slijedeća dva dana 1. krajiška brigada je intenzivno izviđala položaje neprijatelja, a osobito pravac prema Raškoj.

Opisane borbe su nesumnjivo ukazivale na odlučnost neprijatelja da ne samo spriječi prodor naše Udarne grupe dublje u Srbiju, već i da je odbaci sa prostorije na kojoj smo se zadržali i na taj način otkloni neposrednu opasnost takvog prodora. Stoga su, prateći borbe naših jedinica u Dragačevu i u rejonu s. Čečina—Rudno i u želji da se što prije ostvari naš glavni zadatak, sekretar PK KPJ za Srbiju Blagoje Nešković i delegat Vrhovnog štaba general Pavle Ilić poslali 14. aprila prijedlog Vrhovnom štabu da našoj Udarnoj grupi, ako imaju raspoloživih snaga, sadejstvuju 3. korpus iz istočne Bosne prema Valjevu, Užicu i Rudom, 2. korpus iz Sandžaka na pravcu Nove Varoši i Sjenice, a sve snage iz Toplice da ovladaju Kopaonikom i dejstvuju na komunikaciju Kosovska (sada Titova) Mitrovica—Kraljevo.

Međutim, iz radio-depeša koje nam je uputio Vrhovni štab vidjelo se da taj prijedlog nije u tadašnjoj situaciji imao realne osnove. U vremenu od 15. do 17. aprila obavijestio nas je da su u toku operacije neprijatelja protiv 2. i 3. korpusa⁵⁷, i upozorio da bi eventualno naše dejstvo prema najosjetljivijim tačkama u Srbiji olakšalo situaciju u Sandžaku i Crnoj Gori,⁵⁸ a u depeši od 19. aprila istakao »da je nerealan prijedlog da naše jedinice iz Toplice i Jablanice sadejstvuju Udarnoj grupi pri njenom prelazu Ibra« i da ona sama mora riješiti taj zadatak.⁵⁹ Sto se same Udarne grupe tiče, Vrhovni štab je saopštio da postoje izgledi da dobije pomoć od saveznika i da su osnovna prepreka tome loše vremenske prilike, da Vrhovni štab nastoji osposobiti »jednu operativnu grupu« koja bi nam sadejstvovala. Ujedno se interesovao za mogućnost našeg »upada u Šumadiju«.

U međuvremenu je razvoj situacije na području borbenih dejstava 2. i 5. divizije uslovio da se Štab Udarne grupe opredijeli za pomjeranje jedinica na prostoriju Ivanjica—Požega—Užice, s ciljem da brzo izbiju na prostoriju sjeverno od linije Užice—Požega.

Događaji koji su prethodili pokretu 2. i 5. divizije na sjever bili su, najkraće rečeno, slijedeći:

Uveče 16. aprila došla su dva sovjetska i dva engleska aviona i bacili ram materijal pomoću padobrana. Sovjetski avijatičari su to učinili sa velike visine i materijal se rasturio po šumi na velikom prostoru. Prikupljale su ga 1. i 4. krajiška brigada i do 18. aprila prikupile oko 85.000 metaka, 10 gumenih čamaca, ali bez pumpi, 48 pušaka, oko 100 pari vojničkih uniformi, nešto cipela, veša, šatorskih krila i ćebadi. I pored pažlji-

57) Zbornik II/12, 293 i 295.

58) Zbornik II/12, 304.

59) Zbornik II/12, 318.

vog pretresanja rejonu u kojem su engleski avijatičari spustili materijal, nismo mogli da pronađemo pumpe za čamce i vesla. Obavijestili smo Vrhovni štab o primljenom materijalu i molili da nam Englezi pošalju pumpe za čamce, a zajedno sa Sovjetima — mnogo više municije, eksploziva i santetskog materijala.⁶⁰ Zbog pokreta jedinica sa padina pl. Golije, materijal smo kasnije čekali na nekoliko drugih mjesta, ali više ništa nismo dobili. Doduše, zbog pokreta jedinica i stalnih borbi, čekali smo savezničke avione najduže 2—3 dana na jednom mjestu.

Iako smo 16. aprila dobili zaista samo simboličnu pomoć od saveznika, ona nam je dobro došla, osobito pomoć u municiji. Ta pomoć je mnogo značila u moralnom pogledu. Borce su se uvjerali da nam saveznici žele pomoći u našoj zajedničkoj borbi za slom njemačkog fašizma, a narod Golije se osvjedočio da saveznici pomažu našu pravednu borbu protiv njemačkih i bugarskih okupatorskih trupa i njihovih domaćih slugu — nedičevaca i četnika.

Pošto je stabilizovao situaciju u s. Milići i u rejonu Rudno—Binići i ojačao snage u Raškoj, čime se obezbijedio od manevra jedinica Udarne grupe ka dolini Ibra na odsjeku Ušće—Raška, general Felber je aktivirao snage koje su se nalazile na prostoru Ušće—manastir Studenica i u rejonu Ivanjice. Tako su ujutro 17. aprila 2. bataljon bugarskog 61. pješadijskog puka sa Ravništa i dio 2. bataljona njemačkog 3. policijskog puka iz rejonu manastira Studenice napali jedinice 2. proleterske brigade i zauzeli s. Đakovo. U toj borbi poginuo je naš komandir čete i ranjena su 2 borca. Istoga dana stigli su iz Ivanjice u sela Kaluševiće i Međurečje dijelovi njemačkog 4. puka »Brandenburg« i 4. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa. Njih su noću 17/18. aprila napala dva bataljona 10. krajiške brigade, ali ih nisu mogla pomjeriti. Osamnaestog aprila ojačani 2. bataljon bugarskog 63. pješadijskog puka ponovio je napad iz Ivanjice u pravcu Velikih livada i s. Komadine, ali su ga jedinice 3. srpske brigade pri kraju dana odbacile u Budoželj.⁶¹

Da bi lakše komandovao jedinicama u rejonu Ivanjice, general Felber je formirao borbenu grupu »Holman«.⁶² Osamnaestog aprila dva bataljona njemačkog 4. puka »Brandenburg« u nastupanju na jug stigli su u s. Kosovicu, odbacivši 2. bataljon 10. krajiške brigade na Lupoglav i Glavicu (k. 1010). Tih dana neprijatelj iz Duge Poljane i Sjenice pojačao je izviđačku djelatnost preko Javora i Golije. Bili su to dijelovi njemačke legije »Krempler«, koji su dopirali od Sjenice do Kušića, a od Duge Poljane do s. Brestovac i s. Karalići. U toku 19. aprila neprijatelj iz Kosovice produžio je napad i zauzeo Bratljevo i Bojoviće i na taj način prekinuo vezu ostalih jedinica 10. krajiške brigade sa njenim 1. i 4. bataljonom koji su dejstvovali u rejonu Kušića. Štab 5. divizije naredio je 4. i 10. krajiškom

60) Knjiga poslatih depeša Štaba Udarne grupe (A-VII, k. 372, reg. br. 37/13-1 i reg. br. 37/14-1).

61) P. Višnjić n. d., str. 185, 188 i 189.

62) Grupa je bila sastava: 1, 2, 3. i 4. bataljona njemačkog 4. motorizovanog puka »Brandenburg« i 1. bataljona 4. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa. Puk »Brandenburg« raspolagao je sa nekoliko tenkova i oklopnih automobila.

brigadi da u toku noći 19/20. aprila izvrše napad na neprijatelja u Bratljevu i Bojovićima i da ga odbace prema Sjenici. Do te borbe nije došlo jer se neprijatelj povukao u rejon Kušića.

Devetnaestog aprila štabovima 2. i 5. divizije bilo je poznato da se na prostoru manastir Studenica—s. Milići—s. Bzovik—s. Rudno nalaze četiri bugarska bataljona; u Raškoj jedan bataljon; u Dugoj Poljani i Sjenici legija »Krempler« jačine do 600 vojnika; u rejonu Ivanjica—s. Budoželja—s. Bratljevo—s. Kušići — dva bataljona Bugara, bataljon njemačke poljske žandarmerije i bataljon Srpskog dobrovoljačkog korpusa; bio je zapažen živ saobraćaj na ibarskim komunikacijama i na komunikaciji Raška—Sjenica, što smo dovodili u vezu sa neprijateljskom ofanzivom u Sandžaku. Cijenili smo da na navedenom prostoru jačina neprijatelja, bez četnika, iznosi 9.000—10.000 vojnika. Od četničkih snaga znalo se za jedinice Zlatiborskog i Požeškog korpusa na prostoru s. Ravna Gora—s. Katići—Mučanj.⁶³⁾

Razmotrivši cjelokupnu situaciju, Štab Udarne grupe nije mogao da se odluči na pokret divizija ka rejonu Raške, radi prelaska Ibra. Pokret u tom pravcu nije bio moguć zbog prisustva jakih snaga neprijatelja na prostoru manastir Studenica—Milići—Rudno—Binići, zatim zbog pritiska neprijatelja od Ivanjice ka Bratljevu i Budoželju i nesigurnosti da brzo zauzmemo Rašku i da je držimo dovoljno dugo za prelazak jedinica na desnu obalu Ibra.

Isto tako, nije bio prihvatljiv manevar divizija južno od Raške, radi daljeg pokreta za Toplicu, jer nismo raspolagali plovnim sredstvima za prelazak rijeka Raške i Ibra, a na komunikacijama u dolinama ovih rijeka naišli bismo na jaku neprijateljsku odbranu. Pokret u Šumadiju bilo koje jedinice iz sastava 2. i 5. divizije nije dolazio u obzir ne samo zbog nepovoljne operativne situacije, nego i zbog upozorenja Vrhovnog štaba upućenog 20. aprila Štabu Udarne grupe da takvo cepkanje ne bi dalo rezultate nego bi samo oslabilo Udarnu grupu. U to vrijeme 2. i 5. divizija imale su 400 ranjenika, te nismo htjeli da idemo na nesigurne i rizične odluke. Najrealnije i najsvrsishodnije rješenje bilo je, kako sam to već iznio, da sa obje divizije izvršimo pokret na sjever, ka Užicu i Požegi, a zatim da se prebacimo na prostor južno od Valjeva, radi sadejstva sa divizijama 3. korpusa prilikom njihovog namjeravanog prelaska Drine i prodora u zapadnu Srbiju. Takvo rješenje imalo je svoju osnovu u direkтиви koju je 17. aprila Vrhovni štab uputio Štabu Udarne grupe⁶⁴⁾

63) Naši štabovi nisu znali da se u rejonu Ivanjice nalaze dva bataljona njemačkog 4. puka »Brandenburg«. Osim toga, 19. aprila neprijatelj je imao u rejonu s. Kušići—s. Katići cio 4. puk Srpskog dobrovoljačkog korpusa, a na prostoriju s. Jasenovo—s. Klekovo—s. Bela Reka stigla su preko Užica dva bataljona njemačkog 4. puka »Brandenburg«, a u rejon s. Ljubiš stigao je njemački 696. bataljon poljske žandarmerije (P. Višnjić, n. d., str. 192).

64) Štab Udarne grupe redovno je obavještavao Vrhovni štab o situaciji kod Udarne grupe u vremenu od 19. do 21. aprila 1944, a i o namjeravanom manevaru u pravcu Užica i Požege. Ove radio-depeše nalaze se u knjizi poslatih depeša Štaba Udarne grupe, a objavljene su i u Zborniku II/12, 317, 319 i 329.

Stab Udarne grupe je 21. aprila 1944. obavijestio Vrhovni štab o namjeravanom manevru 2. i 5. divizije u označenom pravcu. Vrhovni štab se s tim saglasio i istog dana poslao depešu Štabu Udarne grupe slijedeće naredenje:

»Sa vašom namjerom da se prebacite sjeverno od linije Požega—Užice slažemo se. Pokret treba izvesti brzo. Vaše uporište neka bude Suvobor i Medvednik. Naredili smo sadejstvo dviju divizija iz Bosne.«⁶⁵⁾

Istog dana Vrhovni štab je poslao naredenje Štabu 3. korpusa koje glasi:

»Spremite hitno prebacivanje dviju divizija preko u Srbiju. Peta i Druga (divizija M. M.) će isto krenuti prema sjeveru i sadejstvovati. Pokret neka bude smjeli i brz. Sektor Srebrenica osigurajte mostobranom.«⁶⁶⁾

Vrhovni štab je naredenjem od 17. aprila 1944. već bio odredio da jz istočne Bosne krenu preko Drine u Srbiju 16. i 17. divizija, kao Operativna grupa divizija NOVJ. Za komandanta grupe postavio je Danila Lekića, general-majora, komandanta 16. divizije.⁶⁷⁾

Napuštajući prostoriju Golija—Ivanjica—Dragačevo, Štabovi 2. i 5. divizije nisu imali iluzija da će na novoj prostoriji biti manje borbe, jer su dotadašnje jednomjesečne borbe pokazale odlučnost njemačke komande da sačuva svoje vojnostrateške pozicije u Srbiji. Računali su da će na novoj prostoriji ipak lakše ratovati, da je zemljište prohodnije i da su bolje vremenske prilike i veće mogućnosti za ishranu jedinica. A ukoliko bi Udarne grupa divizija iz istočne Bosne uspjela da izvrši prodor u zapadnu Srbiju, došlo bi do nove situacije, u kojoj bi naše četiri divizije mogle uspješno da izvode svoja borbena dejstva u Srbiji.

Iako nisu uspjele da forsiraju Ibar i stignu do Toplice, 2. i 5. divizija su u borbama na Ibru, u Dragačevu i kod Ivanjice angažovale protiv sebe znatne okupatorske i kvislinške jedinice i nanijele im osjetne gubitke. Bio je značajan i politički efekat naših borbi, jer se narod mogao osvjedočiti da se Narodnooslobodilačka vojska bori protiv njemačkog i bugarskog okupatora za oslobođenje zemlje, a da su Nedićeve i četničke oružane jedinice samo obične slugе okupatora.

Zbog svakodnevnih borbi, naše jedinice nisu imale vremena za veće kontakte sa narodom, koji je iz straha od odmazde nedićevaca i četnika bio uplašen i zatvoren prema nama. No, tokom vremena nastalo je postepeno poboljšanje, a nešto mladih ljudi stupilo je u naše jedinice. Raspoloženje u narodu prema našim borcima znatno se poboljšalo kada se doznalo da puštamo kućama zarobljene četnike koji su prisilno mobilisani. Glas o tome se brzo širio i izvan područja borbenih dejstava naših dviju divizija.

65) Zbornik II/12, 335. Isto naredenje nalazi se u knjizi primljenih depeša Štaba Udarne grupe divizija NOVJ, A-VII, k. 184, reg. br. 9/7-1.

66) Zbornik 11/12, 327.

67) Zbornik II/12, 306 i 344.